

НЕМАЧКА ВОЈНА КОМАНДА О АКТИВНОСТИМА ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА

Аутори „Освећљавање истине“ дали су врло мало докумената о активностима Чачанског партизанског НОП – одреда „Др Дражиша Мишовић“ у септембру 1941. године, као да њих није било. У публикацији „Заштамњена истина“ дали су подаци о свим партизанским акцијама на подручју чачанског краја, од подизања устанка до 1. октобра, дана ослобођења Чачка, па то овде не понављамо.

Међутим, да би се знала права истина о томе ко је водио борбу против окупатора и ко је њиховим јединицама наносио муке и поразе, увешћемо изворе које су својим вишим командама слали команданти немачке јединице стационирани на овом подручју.

Начелник штаба пуковник Гавен-Хорст у извештају од 21. августа овако процењује ситуацију:

Употреба потерних одреда и потпуна употреба осталих трупних јединица, у сарадњи с појачаном жандармеријом, услед недовољног додељивања оклопних и извиђачких кола, није досад довело до очекиваног смањења затегнутости...

Засебно тражена оклопна кола, молим, да се што пре доделе. И сада, као и пре, остаје у важности предлог да се додели једна дивизија, пошто нису довољно заштићена за рат важна индустријска постројења, између осталог и Бор и Крупањ...

[Зборник НОР-а, I, 1, стр. 376, док. 154, Чачански одред, стр. 142]

*

Слично је интонирана и изјава тадашњег ојуномоћника немачког командујућег генерала у Србији, команданта 18. армијског корпуса, пешадијског генерала Франца Бемеа, који је на суђењу у Нирнбергу, где му је савезнички Војни суд судио као ратном злочинцу, о тадашњој ситуацији рекао:

– Дошао сам до тешке одлуке, напустио сам Ужице и Чачак, где су скупљене немачке трупе имале јаке губитке и ове сам (трупе) повукао у Краљево. Ова одлука наишла је на критички одјек у мом штабу, а била је и у Армији неповољно примљена.

[Зборник НОР-а, I, 1, стр. 682, док. 297, Чачански одред, стр. 142]

*

Немачки командант Југоисточка генерал-фелдмаршал Вилхелм Лисџ као да је осетио да шек почиње рајна бура у Србији и Југославији. Наредио је, 4. и 5. септембра заповеднику Србије и Вишој команди 65. да све предузму за брзо и коначно угушење устанка у Србији. Ово се види и из његовог наређења шрупама, у коме се, поред осталог каже:

Ситуација у Србији не искључује даље ширење устанка. Учестали напади на војнике и постројења немачке оружане силе од стране јаких, добро наоружаних, на изглед организованих и вешто вођених банди доказују да до сад предузете противмере не задовољавају.

[Зборник НОР-а, I, 1, стр. 390, док. 145, Чачански одред, стр. 142]

*

Генерал Лисџ писао је 13. септембра немачкој Врховној команди да „узнемиравајући развој опште ситуације у Србији захтева енергичне мере“: Због тога је нагласио:

Стога сам присиљен, иако сам свестан опште ситуације, да предложим хитно додељивање најмање једне ефикасне оперативне дивизије појачане са тенковима.

[Зборник НОР-а, I, 1, стр. 423, док. 154, Чачански одред, стр. 142]

*

Заменик команданта 724. пука мајор Кениг обратио се штабу своје дивизије у Ваљеву 20. септембра:

Бандити су нападали на готово све железничке станице, изузев Ужица и Пожеге (а неке чак и поново), узимали новац и возне карте и разарали телефонске и телеграфске уређаје. У већини општина напали су општинске управе, попалили архиве, одузели службене печате, а функционерима забранили сваки даљи рад под претњом смртне казне. У срезу Гуча постоје само три оп-

штине у којима се још ради. Подручје јужно од Пожеге и Ариља потпуно се налази под руком комунистичких банди, које треба да су јаке по више чета...”

Кениг се затим жали да је постало опасно упућивати и потерна одељења за комунистима.

[Радисав Недељковић, *Зайиси и сећања* 1988, стр. 118–119]

*

О замаху народноослободилачке борбе у то време речи то говори писмо Берлину Харолда Турнера, шефа Ујравног штаба, ојуномоћеног командујуће генерала Србије, у коме извештава:

Сви политички покушаји да се народ канализује у конструктивном правцу и одвоји од комуниста пропали су и морају бити одбачени. Ми смо наговарали, убеђивали и претили, али узалуд... У овој земљи народ не зна за ауторитет. Старе политичке странке, осим безначајне шаке људи, нико не признаје. Народ ником ништа не верује. За комунистичким бандама иде као слеп. Комунисти су успели да окупе око своје пароле и оне елементе који раније никад нису сањали о некој сарадњи са комунистима. Многи иду тако далеко да више воле болшевизам него окупацију и то од оних на које смо рачунали као сараднике. Не помаже ни наша појачана пропаганда да болшевици трпе неуспехе на фронту. Добијам утисак да чак и вест о капитулацији СССР-а не би довела до капитулације ових бандита, који су жилави како се то само замислити може“.

[Н. Љубичић, н.д., стр. 110, *Пожега*, стр. 83]

*

Карактеристичан је, у том погледу, један проглас, који је у јулу и почетком августа, у великом броју примерака, распуран по селима грађачевског, љубићког, шрнавског и шаковског среза. Писан је на немачком и српском језику, а носио је потпис немачког фелдкоманданта у Ужици Штокхаузен. На овом прогласу писало је:

Срби! Једна незнатна мањина подстрекача нереда, злочинаца и незадовољних људи повела се комунистичким паролама и повукла се у шуме да оданде са својим неделима саботаже и препада шкоде немачким војним властима и да тероризују од ових последњих постављене српске власти... Победоносна немачка вој-

на сила узела је у своје руке истребљење ових бандита... Како би само прави злочинци искусили заслужену казну, позивају се у шуму одбегли следбеници да се одмах врате својим домовима... да се лојално понашају и ништа им неће бити... Ко ипак и даље остане у шуми и држи се тих комунистичких хајдука и црвених зликоваца, тога ће кућа бити спаљена а он сам кад буде ухваћен стрељан... Српски народе! Помози себи сам, иди својим мирним путем, држи се реда и мира, имај поверења у немачке војне власти и према српској управи..."

[Зборник радова Народног музеја, Н.М, Чачак, IX, стр. 243]

*

Све до краја септембра, исписан је низ оваквих пројаса, летача, „обавештења“, наредби, прешњи. Узалуд! Јер, Чачански НОП одред непрекидно је расшао. Успеси његових јединица довели су до тога да Немци почињу брутално да настијају.

Природно, Немци су очекивали напад на Ужице и Пожегу. Немачки генерал Беме, који је 18. септембра преузео команду у Србији, био је присиљен да нареди да његове шрује напусте Ужице и Пожегу и да се повуку у Чачак, а ускоро и у Краљево. Генерал Беме је наредио да шрује одмах напусте Ужице, да њихово одстијање помогну шрује из Чачка и Краљева, да се уништи трофејно наоружање... Ево извода из његове наредбе:

1. Немачке трупе одмах да напусте Ужице.

2. Повлачење треба да уследи према Чачку, у садејству са трупама које се налазе у Чачку, а по потреби и са онима у Краљеву (борна кола).

3. Постојеће трофејно наоружање и муницију треба уништити пре повлачења.

4. Залихе погонског горива смештеног у подручју Ужица треба оставити. Оне не треба да се уништавају". (Мисли на велико складиште бензина и нафте пре свега у Јеменској Стени, па у Ужицу – на Царини, у Глуваћком потоку, итд. прим. Ј.Р.)

*

Приликом повлачења из Пожеге најжешћу ватру Немци су прешрели око Крајовске стене, где је пути улазио у шесан пројектор на почетку клисуре. На немце су се сручила пушкомитраљеска и пушчана ватра са глинских висова. Били су најаднији и са чеља и са зачеља.

...Опасност од опкољавања очевидна“ – писао је мајор Кениг. У највећој брзини извршено је прикључивање трупне коморе борбеној јединици. Уз повлачење под борбом улазило се у врло тесан део пута иза Кратовске Стене. Ту се тек развила борба. Офицер Фелкер пише да су партизани на том простору тукли са обе стране реке. Али, то није било све. Чета је тучена жестоком ватром и са чела и из позадине. Њу су спасили тенкови који су стигли од Чачка и почели одмах да дејствују.

[Дражачево, стр. 172; Пожега, стр. 89]

*

Жестину борбе и мука кроз које је морала да се извлачи иако јака и иако бројна немачка јединица кроз шеснац код Овчар-Бање, потврђује и извештај мајора Кенига:

Тамо су стајала на стеновитим литицама одлично уграђена митраљеска гнезда и држала улаз и излаз тунела под ватром...”

[ВИИ-ХАБ-Х-Т-315, 2238-337, Пожега, стр. 90]

*

Командир чете Кениговог батальона још је прецизнији:

Чело чете, кад је доспело на 1.200 метара пред мост у Овчару, нападнуто је са севера, југоистока и југозапада унакрсном ватром. Нису се могли открити тачни непријатељски циљеви и морало се наступати под заштитом тешког митраљеза. При томе су подофицир Моргенштерн и стрелац Ербе рањени...

Тек у касно појутне Немци су се извукли из клисуре и ситили у Чачак.

[ВИИ-ХАБ-Х-Т-315, 2238-515, Пожега, стр. 90]

*

О Немачким губицима у борбама око Горњег Милановца сведочи извештај капетана Бишофхаузена. Говорећи о стрељању у Крајујевицу он је писао фелдкомандантури 610 у Панчеву „ради обавештења зајоведнику Србије“:

У времену од 14 до 17 октобра 1941 овдашњи III/749 извршио је акцију ка Г. Милановцу, где су партизани били заробили и одвели 6/920.

Трупу су пратила два тумача из крајскокомандантуре у немачкој униформи, који су ми саопштили појединости. На трупу, која се кретала друмом, пуцало се често с околних висова, при чему је било 9 мртвих и 27 рањених (од последњих је доцније још један умро). Тумач, који познаје земљу, често је упозоравао команданта батаљона на то, да би на овом земљишту ради сузбијања банди, требало примењивати другу тактику, јер ће у противном батаљон имати неизбежне губитке, без могућности да сам успешно изврши акције.

То је после и наступило. Непријатељ је имао 87 мртвих. Батаљон је нашао Г. Милановац прилично празан. Око 40 мушкараца, који су по исказху команданта батаљона издржали и сачекали повратак немачке оружане силе, похватани су и одведени као таоци.

Г. Милановац је потпуно порушен, а при повртаку су порушена и успутна села.

По повратку оданде, батаљон је добио наређење из 749 пука да за сваког погинулог има стрељати 100, а за сваког рањеног 50 Срба из Крагујевца.

На то су 18 X 41 у касним вечерњим часовима, по списковима, ухапшени сви мушкарци – Јевреји и један број комуниста, свега њих око 70.

Пошто овај број ни из далека није одговарао броју од 2300 које је требало стрељати, то су оба у Крагујевцу распоређена батаљона, III/749 и I/724, одлучили да у заједничкој акцији у граду Крагујевцу хапшењем по улицама, по трговима и становима прикупе број који недостаје за стрељање.

Како је ова предвиђена мера била у противречности са наређењима опуномоћеног командујућег генерала... као и заповедника Србије... покушао сам да командана места мајора Кенига придобијем да поступи у духу поменутих наређења, тако што сам му предложио да се у ближој и даљој околини Крагујевца опколе она села која су Крајскокомандантури била одавно позната да су заражена комунизмом, и да се из њих повуче потребан број људи за стрељање. Он се са мојим предлогом одмах сложио и било је начелно решено да се у недељу са I/724 претресу села Грошница и Белошевац. У понедељак имала су оба батаљона да у заједничкој акцији блокирају села Мечковац, Маршић, Корман, Ботуње и

Д. И Г. Комарнице, у чијој се средини налази злогласно брдо Парлог, где је, према подацима, шумско боравиште банди.

Ако се и тада не би достигао одређени број за стрељање, предложио сам да се прочешљају друга комунизмом заражена села...

[Чачански одред, стр. 149]

*

Поменути калеџан, зајим, истиче како су сјављивана села, хайшени људи по њима и у Крагујевцу: „по улицама, трговима, радионицама, сјановима, трговинама“, школама. Он је тражио авион да би се пребацио у Београд да би јавио како мајор Кениџ не извршава наређења. У свом извештају, напокон каже:

На жалост, авион није послат, тако да више није била могућа интервенција више команде, јер су у међувремену стрељања била утврђена за 21 X у 7 часова. Хтео бих указати на то, да су губици III/749 настали у акцији на окривљено место Г. Милановац, а не у граду Крагујевцу. Да је 2300 бандита и њихових симпатизера ухваћено и стрељано тамо, било би у потпуности удовољено издатим наређењима...

[Чачански одред, стр. 149]

*

ПРИПРЕМЕ НЕПРИЈАТЕЉА ЗА НАПАД

За почетак завршне офанзивне операције против слободне партизанске територије у Шумадији и западној Србији генерал Беме је очекивао присишање и 113. немачке пешадијске дивизије са окупиране територије СССР-а.

Генерал Беме је на суђењу у Нирнбергу овако објаснио циљ и намеру своје завршне операције против партизана:

Моја основна и водећа мисао у операцијама 342. и 113. дивизије била је... отићи у залеђе партизанске групе Ужице, Чачак (8–10.000 људи), од чега сам очекивао слом партизана...

[Чачански одред, стр. 266]

*

Ово се види и из његове зајовести:

2. Ради уништења непријатеља... ангажоваће се 342. дивизија из рејона Ваљева и 113. дивизија из рејона Крагујевца и Краљева.

3. 342. дивизија са два ојачана пешадијска батаљона полази... ради увода у обухват и ради обмане непријатеља, рано ујутру, без возила из Ваљева, тако да... избију у долину Дрине код Љубовије, а одатле усмере свој удар преко Рогачице на Ужице... Храну за најмање три дана, оружје, ћебад, прибор и др. понети са собом помоћу импровизоване колоне товарних грла и одељења носача; ојачани пешадијски пук, полазећи из Ваљева... овладаће пределом Мрчића, да би одатле предузео напад преко Косјерића на Ужице (главни правац удара и у Пожегу.

4. 113. дивизија предузеће обухватно наступање из Крагујевца и Краљева преко Кнића и Горњег Милановца, посешће предео око Чачка, да би одатле, у садејству са 342. дивизијом, уништила непријатеља који се налази између Чачка и Ужица. Крагујевац и Краљево (тежина напада)... Суштина је у томе да удар јужног крила... буде изведен изненада и брзо, тако да се непријатељу онемогући повлачење ка југу и западу... 1. и 2. батаљон 749. пука 717. дивизије стављају се... под команду 113. дивизије ради напада на Чачак и захватања долине Ибра.

5. Обадве дивизије формираће од артиљеријских и запрежних јединица импровизоване коњичке јединице ради извиђења и обезбеђења у склопу ове операције...

[Чачански одред, стр. 266–267.]

*

Команда (оперативно одељење 717. немачке посадне дивизије сматрала је да се партизанској тактици у овој операцији треба суиросјавити на овакав начин:

Трупе морају обезбедити покретљивост, тј. њихови покрети морају бити брзи (моторна возила). Трупе морају да буду оспособљене да могу гонити непријатеља и на планинском земљишту (товарна грла). Тактика трупа се мора прилагодити тактици противника. Употребом товарних грла могуће је гоњење непријатеља и у брдском рејону, а његовој организацији се наносе осетни

губици... Трупe морају бити растерећене задатка осигурања... Мора се обезбедити да мање снаге (1–2 чете) увек дејствују из супротних праваца у циљу постизања бројног узнемиравања противника.

[Чачански одред, стр. 269]

*

Ојономоћени немачки командујући генерал у Србији Беме у својој ојеративној зајовесци, осим јоновог зајоседања зајадне Србије и Шумадије, као главни циљ јосиавља унишћење јартизанске живе силе:

а) Као и досад стрељаће се као партизани сви устаници који буду у борби заробљени, па чак и ако к нама побегну. Стрељаће се, исто тако, и преговарачи који буду долазили из подручја у којима се воде или у најкраћем времену предстоје борбене активности“.

[Чачански одред, стр. 269]

*

У јујустиву овог генерала о начину стирељања јрошивника долази до изражаја сва једантерија, цинизам и монсруозност нацистичких злочинаца:

а) Одељењима за стрељање да командују официри.

б) Стрељање се врши пушкама, гађајући истовремено главу и срце са одстојања 8 до 10 метара.

ц) Да би се избегло непотребно додиривање лешева, они који се имају стрељати, стаће непосредно на ивицу гроба. При масовним стрељањима биће целисходно да таоци клече окренути лицем гробу.

д) Одељењима за вршење стрељања придати једног лекара који ће наређивати и испаливање смртоносног метка у циљу да се евентуално преживели дотуку.

е) Одећа и обућа и ствари од вредности ни у ком случају не смеју бити искоришћени од стране становништва. Исте се морају, уз потврду предати надлежним војним властима војне управе.

[Чачански одред, стр. 269]

*

Значи, и у случајевима да устџаници дођу на ђређоворе с Немцима, ђреба их – као и раније – сђрељађи.

У друђој еђађи ођерације 342. ђешадијска дивизија би на-сђуђала ка Ужицу и Пожеђи:

Међутим, уочи покретања немачких трупа (25. септембра 1941. године – прим. аутора) дошло је до напада дијелова Подрињског, Ваљевског и Посавског партизанског одреда на град Шабац, због чега се главна ударна снага поменуте групађе – оја-чана 342. пешадијске дивизије – морала ангађовати у борбама за одбрану свог упоришта у Шапцу. Пробој у Ваљево ојачаног 125. пешадијског пука извршен је уз помоћ делова 704. посадне дивизије и нека мања дејства усташко-домобранских и немачких јединица око Дрине нису битно утицала на ток и развој планиране операције партизанског врховног командовања – стварање слободне територије. И тако, док су (се) 2. батаљон 750. пешадијског пука 718. посадне дивизије, део снага 592. батаљона „ландесшпи-цен“, 64. полицијски батаљон, 2. чета, 2. усташког батаљона и око 400 љотићеваца и недићеваца – као стална посада шабачког гарнизона – те ђемачка ојачана 342. пешадијска дивизија, која им је стигла у помоћ, борили у Шапцу, Ужички партизански одред је заузео цијелу територију бившег ужичког округа са градом Ужицем и натјерао ђемачке трупе на повлачење. Исто ако је и Чачански партизански одред извршио свој задатак, те је у сливу Западне Мораве створена велика слободна територија, која се на истоку наслањала на слободну територију Копаоничког, Краљевачког, Крагујевачког и 1. и 2. шумадијског и Поморавског одреда, а на сјеверу на слободну територију Космајског, Посавског, Ваљевског и Подрињског партизанског одреда.

[Никола Љубичић, *Ужички одред*, стр. 139–140; *Чачански одред*, стр. 144]

ПАРТИЗАНСКЕ АКЦИЈЕ ПРЕМА ИЗВЕШТАЈИМА ДРЖАВНИХ ИНСТИТУЦИЈА

Многе државне институције слале су своје извештаје о нападима које су партизанске јединице вршиле на њихове објекте. Ових извештаја нема у публикацији „Освећљивање истине“, а њих је доста било:

Извештаји говоре:

У име народа, суђено је сарадницима окупира. Већ 2. августа осуђен је на смрт шумар Бранивоје Стефановић. Код њега су нађени подаци о броју партизана, њиховом наоружању и месту лоžаровања. Стефановић је још 9. јула пренео Начелству среза трнавског подаци, са којима је упознао и немачка команда у Чачку. Начелство је писало:

9. јула дошао шумар са планинског ланца Јелице и изјавио да су сељаци и становници целог подручја подбадани од стране комуниста који су побегли из Чачка, спремни да учествују у препаду на Чачак 14. јула 1941. године. Доћи ће и руски авиони са падобранским јединицама. После тога из Чачка треба 14. јула да се спроведе преврат у Србији.

[Чачански огред, стр. 68.]

*

У кругу касарне 19. артиљеријског пука у Чачку у ноћи између 29. и 30. јула, заљен је сењак:

Пет огромних стогова сена захватио је пламен и претио да се прошири на суседну војну пекару и магацин, а затим касарну и друге објекте. Огроман ватрени стуб, са пет пламених језика, шикнуо је у небо над градом. Чачак, као на длану обасјан овом бакљом, која се попут незадрживог гејзера све више пропиње у небо, пренуо се из сна...

Сењак су запалили, користећи бензин борци Прве трнавске партизанске чете Раденко Јањић из Атенице и Александар Божић – Ацо Штампар из Чачка, уз помоћ омладинаца Дојчила Петронијевића и Милорада Јевтовића из Атенице. Успели су да се привуку стоговима сена и поред тога што је касарнски круг добро чуван од стране немачке страже. Окружни комитет КПЈ известио је Покрајински комитет КПЈ да је, овом акцијом, непријатељу причињена штета вредности око 200.000 динара. Начелник

среза трнавског јавио је Одељењу за државну заштиту у Београду:

„30. јула 1941. године у два часа запаљено је и изгорело пет великих стогова сена на сењаку 19. артиљеријског пука у Чачку у вредности од милион динара.

[Чачански одред, стр. 67]

*

6. августа 1941 године око 22,30 часова потерно одељење жандарма било је у заседи у селу Трбушанима и тамо убило комунисту Љубомира Недића (Недић је био командир I партизанске чете Љубићског батаљона).

[Архива – Министарства унутрашњих послова Недићеве Србије одељење за државну заштиту безбедности, кутија 51. пред. бр. 1]

*

О паљењу сењака и напад у Кривој реци, 7. и 8. августа Дунавски жандармеријски њук 5. септембра 1941. извешава:

7. августа око 23 часа непозната лица запалила су војни сењак у Гор. Милановцу, којом приликом је изгорело 16 камара сена у вредности 32.000 динара. 8. августа око 24 часа једна група подметнула је експлозив под пругу у Кривој реци на км 125–50, и том приликом заустављен је теретни воз. Комунисти су на исти пуцали из пушака, митраљеза, бацали на воз бомбе, којом приликом је погинуо један кочничар а лојач је рањен.

[Зборник докумената о Народноослободилачком рату југословенских народа, том I, страна 403; Радисав Недељковић, *Закиси и сењања*, 1988, стр. 102]

*

Министарство саобраћаја и Генерална, односно Обласна дирекција железница су обавештене:

Данас 17 – VII у 1,30 мин. Извршен је напад на станицу у циљу пљачке од непознатих наоружаних лица. Станица и путничка благајна опљачкане у суми око 2000 динара. Телеграф, телефон и сигнали демолирани. Жртава нема као и застоја у сао-

браћају није било. Штета на железничкој згради око 200 динара, на колосеку нема.

[Чачански огред, стр. 86]

*

Акције љубићких партизана непрекидно су трајале. Шеф Железничке станице из Слатине известио је своје пријатељске о једној акцији партизана:

Ноћу 18/VIII 41. у непознато доба ноћи између станице Слатина и Самаила на Км. 93.780 прекинута је пруга и избачено једно шинско поље...

[Чачански огред, стр. 71]

*

21 августа 1941 године изутра у 7 часова на железничкој станици у Љубићу извршен је атентат на Ђуракић Милисава, радника Колске радионице у Љубићу, иначе секретара „Збора“ за Округ Чачак. Атентат је делимично успео јер је Ђуракић рањен на 5 места. О атентату Ђуракића – Ђуракић је лично из болнице писао писмо комесару социјалне политике и народног здравља Стевану Иванићу тражећу материјалну помоћ за своју породицу.

[Архива СУП-а, фасцикла бр. 7620/1]

*

Шеф железничке станице из Слатине обавестио је Министарство саобраћаја и Генералну дирекцију железница у Београду:

У ноћи 22. VIII око 2 часа непозната лица на прузи Краљво – Чачак, извршила су на железничким постројењима следећа оштећења:

У км. 82/190 избачено је једно шинско поље и на једном телеграфском стубу избачене су све линије, у км. 93/900 избачено је једно шинско поље у близини улазне скретнице Слатина те је на истом месту искочила возна лок(омотива) и тендери су се потпу-

После диверзије у Карачи

Камион заплењен код Косовског бунара у Жежевици

но зарили у застор. Колосек је деформиран у дужини око 32 метра. На овом месту је отсечен један телеграфски стуб. На км. 102/270 избачено је једно шинско поље и колосек разлупан. Услед овога сваки теретни саобраћај на овој прузи данас 22 и сутра 23 VIII немогућан. Путнички саобраћај се врши трансбордманом... Људских жртава није било, један путник код воза 218 добио је мале огреботине по лицу. Штета је знатна...

[Чачански огред, стр. 72]

*

Железничка станица из Чачка известила је Министарство саобраћаја, комесара Српских државних железница и неке окупирајуће усташе:

Ноћу 23. VIII о.г. око 3 часа непозната лица извршила су атентат на железнички мост на реци Чемерница између станица Прељине и Љубића починивши знатно оштећење истог и онеспособивши га за саобраћај, јер су у дужини око 6 метара остали само продужни носачи, док су и кровни носачи оштећени... Сваки теретни и робни саобраћај између Љубића и Прељине немогућ... На месту атентата покидани су телеграф и телефон, водови, те је споразум између Љубића и Прељине био немогућ... Жртва и озлеђених није било. Ниједно возно средство није оштећено. По изјави меродавних стручњака оправке и прекид ће трајати око 10 (десет) дана.. Штета је знатна...

[Чачански огред, стр. 87]

*

У садејству са Првом и Другом, Трећа љубићка чета најала је у ноћи између 25. и 26. августа на Колску радионицу и Железничку станицу у Љубићу, непосредно уз Чачак.

Ложионица и радионица су заузети пошто се стража предала. Демолирани су телефонски и други технички уређаји и онеспособљено пет локомотива. Заменик команданта Одреда Радован Јовановић демолирао је локомотиве ударајући тешким чекићем – мацолом по осетљивим деловима и уређајима.

[Чачански огред, стр. 87]

*

Железничка станица из Љубића обавестила је надлежне:

Ноћас између 25 и 26. VIII 41. око 1,30 мин. извршен је напад на ложионицу ЉУБИЋ од наоружаних непознатих људи који су том приликом одузели и са собом однели 3 пушке, 6 метака и сву ћебад из касарне уз ову су оштећене и онеспособљене 5 локомотива. Телефон и канцеларије су демолиране. Жртва нема...

[Чачански одред, стр. 87]

*

Начелник среза Трнавског доставља извештај Окружном начелству Краљево под бр. 6766 од 25 августа 1941. године у коме се каже:

Дана 2 августа т.г. достављено је од неких грађана са подручја општине Жежевачке, да се једна група бандита налази на планини Јелици у близини Стјеника, ниже села Бањица. Немачке војне власти предузеле су у данима 2 и 3 августа тг. потере и на означеном месту нападе су комунисте – бандите и са њима ступили у борбу. У овој борби ухватили су и одмах стрељали Радловић Александра отпуштеног учитеља из Чачка, евидентираног комунисту у бекству и Матовић Јосипа, контрактуалног чиновника градског поглаварства у Београду.

Из истоог извештаја утврђује се и следеће:

Дана 23 августа 1941 године око 7 часова изутра у близини села Заблаће, припуцали су непознати људи на један камион у коме су се возили немачки војници из Чачка у правцу Краљева. Камион је се зауставио а немачки војници отворили ватру на нападаче. После окршаја на лицу места нађен је мртав Перонијевић Бошко, земљорадник из Атенице који се био одметнуо у шуму са комунистима. Од немачких војника није ни један повређен“.

[Архива СУП-а, фасцикла бр. 7620/8.]

*

Железничка станица из Чачка обавестила је Министарство саобраћаја и своју генералну дирекцију:

Дана 2 IX између 21 и 22 часа непозната лица разрушила су експлозијом мост од 15 метара распона на потоку Карачи у км. 101/065 између станица Чачак и Заблаће. На разрушени мост наишао је воз 211 око 5,10 те је возна локомотива челом се побила у дно супротне стране обале потока, док је тендер остао наслоњен на локомотиву и прву ивицу моста. Службена кола и једна путничка кола су улетела једна у другу. Машиновођа Павловић Јеремија врло тешко је повређен и пренет у Чачак у болницу, ложац Владимир Динић лакше је контузован, оба из ложионице Крушевац. Возовођа и кондуктери задобили су лакше повреде. Других жртава и озлеђених није било... На месту несреће сваки је саобраћај немогућ. За путнички саобраћај удешен је трансбордман.. штета је велика..."

[Чачански огред, стр. 75.]

*

Дунавски жандармеријски пук извештава 5. IX 1941. године следеће:

16. августа око 20,30 часова сукобила су се три немачка војника са комунистима код села Невада, среза таковског, којом приликом је погиднуо један немачки војник, један рањен, а један одведен у шуму, који је након три дана пуштен. Овај војник је изјавио да се око 350 комуниста у групама креће шумама.

[Зборник докумената о НОР-у југословенских народа, том I, стр. 403; Радисав Недељковић, Записи и сећања, 1988, стр. 103]

*

Квинслишке власти су се ујлашиле због снажног нарастања партизанског покрета. Сјас су виделе у Милану Недићу, који је, првих дана септембра ујутио још једно у низу наређења „подручних власти“:

Никакво партијско-политичко деловање, ни у ком правцу нећу трпети, јер оно у овом времену највише шкоди народу... Све

народне снаге како државних органа, жандармерије и полиције, тако и добронамерни национални људи, имају у овом моменту да послуже само једном циљу: да српском народу уштеде нова крвопролића и жртве уклањајући бескомпромисно све оне елементе који би га хтели да увуку у дефинитивну пропаст.

Ово наређење Недића ситишло је у Начелство среза шрнавског у Чачку, 5. септембра. Пренесено је „активним“ оштинским ујравама.

[Чачански одред, стр. 76]

*

Какво је било сшање у чачанском окружу у време савешовања у Дуланима, сведочи један извештај Дринског жандармеријског одреда:

Сваким даном наш народ пристаје уз комунистичке банде, које су сад господари на читавој територији бановине. Жандарми су груписани по среским местима и иста чувају, а територије среза препуштене су на милост и немилост комуниста. Када се од стране ове команде нареди да се од људства из среског места формира потерно одељење, које ће да дејствује на терену, онда се срески начелници буне и не дозвољавају да се јачина одреда смањи већ захтевају да жандарми остану у месту и исто чувају. Поред тога, срески начелници из оперативног разлога траже појачања. Молим господина бана да изволи на надлежном месту створити уверење да је ситуација врло критична.

[Чачански одред, стр. 78]

САРАДЊА ЧЕТНИКА СА ОКУПАТОРОМ И ЊИХОВИМ САРАДНИЦИМА

Из зборника Давидовића и Тимошијевића читаоци нису могли ништа да сазнају о сарадњи четника са окупаторским јединицама и њиховим сарадницима, као да је сарадње није ни било. С обзиром да је ова сарадња нанела највеће зло нашем народу у јесен 1941. године, нужно је да се о њој нешто каже и да се расветли срамна улога које су четничке јединице одиграле у уништењу партизанског покрета и масакру извршеном над борцима тог покрета. Као последица је сарадње само у новембру и децембру 1941. године на чачанском подручју је убијено 615 бораца НОР-а и њихових сарадника. (Види „Запамћену истину“, стр. 92–152). Поред тога, око 1.200 партизанских бораца четници су предали окупаторским јединицама, што говори да су они заједничке жртве.

Документи сведоче да је Дража Михаиловић од првих дана изласка на Равну гору успоставио блиске везе са сарадницима окупатора, а преко њих и са окупаторским јединицама. Та је веза трајала до завршетка Другог светског рата. Одашљанством својим официра са Равне горе у разна подручја Србије, Михаиловић им је давао упутства – да ступе у везу са вршиоцима окупаторске власти и да избегавају сукобе са окупаторским јединицама. Прве везе успостављене су са председницима општина, командирима и командантима жандармеријских станица, затим са среским и окружним начелницима, а у многим случајевима и са полицијским службама. Значи, са свима онима који су били у служби окупатора, коме су служили на шtetу свога народа. Директне везе Михаиловић успоставља са Миланом Аћимовићем у Београду. Та сарадња се понавља преко Јована Трипића, вршиоца дужности команданта Аћимовићеве жандармерије, која често пуцује на Равну гору. Првих дана по доласку Милана Негића за председника квислиншке владе Михаиловић у Београд шаље своју високу војну делегацију, коју сачињавају: пуковник Драгослав Павловић, мајори Александар Мишић и Радослав Ђурић. Ова делегација, по овлашћењу Михаиловића, 5. септембра 1941. сачињава споразум о заједничкој борби против комуниста и њиховог уништења у западној Србији. Од Негића, по одобрењу немачке команде, Михаиловић добија новац за плаће официри-ма и за друге потребе његове војске. Треба напоменути да се ово догађа у време када Михаиловић одбија предлог Врховног штаба

НОП-а о заједничкој борби против окупатора правдајући свој став „да није време за оружану борбу“. Подашак је то који говори какву је борбу „први жерилац Европе“ водио против окупатора и какав је био антифашиста!

Када су немачке јединице, под приписком партизанских одреда, биле приморане да напуштају неке градове у западној Србији, преговори између четника и Немаца се интензивирају. У Ужицу командант Златиборског четничког одреда Ђекић преговара са Немцима о предаји града. На дан повлачења Немаца његова јединица постројена је да уз све војне часове испрати Немце из Ужица. То исто чини Милош Глишић, командант Пожешког четничког одреда, у Пожежи. Из оба града Немци су се безбедно повукли без употребе оружја, како то обично бива међу пријатељима. Такав покушај, при ослобођењу Чачка, чини Звонко Вучковић шаљући писмо немачком команданту да четницима преда своју јединицу, а они гарантују храбрим немачким војницима животно.

По повлачењу Немаца из Ужица и Пожеже, када се очекивало да ће морати да напусте Горњи Милановац и Чачак, Михаиловић је плашећи се да ће изгубити сваку подршку народа, био приморан да ступи у борбу против Немаца. Међутим, он свој став није мењао, према свима онима који су до тада сарађивали са окупаторским јединицама.

Ослобођењем ових градова многи ти окупаторски сарадници нашли су се у четничким јединицама и имали су јуну заштити у тим срединама, што је изазивало сјорове и сукобе међу два устаничка покрета.

После пет месеца дана заједничке борбе, између два устаничка покрета избијају сукоби. Михаиловић напушта заједничку борбу против окупатора и са њим почиње преговоре о заједничкој борби против партизана. О тој сарадњи Михаиловића са Немцима Давидовић и Тимошијевић не објављују докумената, иако је то најтежњији период по наше народе у устаничкој 1941. години.

Ту сарадњу сведоче докумената.

ЧЕТНИЧКО-НЕДИЋЕВСКИ СПОРАЗУМ, ПОЧЕТАК СЕПТЕМБРА 1941.

Одмах по успостављању моје владе почетком септембра код мене је дошла једна делегација Драже Михаиловића, коју су сачињавали пешадијски п.пуковник Ђурић, мајор Александар Мишић и ђенералштабни Ђурић са оригиналним пуномоћјем Драже Михаиловића ради преговора. Условe које је поставио Дража били су углавном, ови:

1. Да се успостави ред и мир у Србији,
2. Да се поведе заједничка борба против партизанских снага предвођених Комунистичком партијом, управо против чета Комунистичке партије.
3. Да успоставим везу и легитимишем Дражу код Немаца.
4. Да му се достави извесна свота новца ради исплате принадежности његових официра и подофицира.
5. Да се по умирењу Србије изврши војна акција у Босни ради умирења.
6. Да се помогне Ђукановић Влади у Црној Гори ради умирења.

Сви ови предлози и услови били су прихваћени са моје стране. Дража је добио новац и Немци су ово одобрили.

[Архив ВИИ, рег. бр. 35/1, к. 269; објављено у *Зборнику НОР-а*, XIV, књ. 1, 18]

Глишић је са Немцима водио разговоре и обећао ђуну лојалности. На балкону ојштинске зграде четници су исћакли слику краља Петра, још док су Немци били на ђијаци. А Немци су на зиду ондашње канћарцинице исћисали своју ђоруку на немачком језику: „Ми ћемо се враћии“. Очељледно, они нису ђрећили четницима, који су се ђрићремали да и у Пожећи, као и у Ужицу дан раније, „ђреузму власћ“ од Немаца.

О ђоме како је био очевидан, ђрљав и издајнички четнички сусрећ са Немцима, у Пожећи, уверљиво казује ово сведочење о њиховом ђријаћељском расћанку:

Приликом изласка последњих Немаца из Пожеге, четници Драже Михаиловића су се поздравили са њима код „Тамбурића ћошка“ и изљубили се. Командир четника био је Милош Глишић... Ови четници поставили су митраљез код железничке станице у Пожеги и окренули га према Чачку. Својим војницима четници су рекли: „Ако се Немци поврате, немојте пуцати, а ако

Ужице 21. септембар 1941. Немци одлазе пошто су предали град четницима Радомира Ђекића и Божа Јаворца

Немачки војници прате постројавање четника у Ужицу

иду комунисти, онда пуцајте!...” Глишић је испратио немачког официра до железничке станице.

[Горобиље, стр. 128, Пожега, стр. 88]

*

На састанку са Тишом у Брајићима, 26. октобра, када је већ био сашеран у шеснац прошеклим догађајима, Дража Михаиловић више није могао да извргава. Ипак, одбио је најбитније шачке предлога сјоразума о заједничкој борби против окупира са моштивацијом да „још није време“. Једино је на речима прихватио обавезу о ненападању између чешника и партизана.

Ноћу између 27. и 28. октобра чешници Вучка Игњатовића извукли су у Пожеги из воза и мучки, у Глумчу, убили Милана Благојевића Шпанца, команданта Првог шумадијског НОП одрега.

Сушрадан, 28. октобра, Дража Михаиловић је склопио нови, и још чврћи сјоразум са Миланом Недићем о заједничкој борби против партизана. Истиог дана, према директиви добијеној с Равне горе, чешнички штаб је сачинио план напада на Чачак. Мајор Радослав Ђурић је, 2. новембра, примио у Чачку, преко официра за везу поручника Нешковића, наређење Драже Михаиловића:

1. Одмах и у току ноћи, под окриљем мрака, повући главнину наших снага са Краљева, остављајући најнужније делове ради прикривања одсуства наших трупа над непријатељем.

2. Правац кретања Чачак. Распоред кретања извршити лично, заузети Чачак и обезбедити га са ужичког правца. Партизанску команду разоружати и послати је на Равну гору.

3. Други део опсаде скинути следеће ноћи и распоредити тако, да разоружа партизанско командно особље и људство, уколико се не би добровољно ставило под команду Југословенске војске у Отаџбини“.

4. Артиљерију упутити првим ешеленом у правцу Брђана.

Поштом: „По заповести команданта, начелник горског штаба, потпуковник Драг. Т. Павловић“.

Партизанско руководство сазнало је одмах за ово наређење Драже Михаиловића и ставило своје јединице у стање пуне приправности.

[Зборник НОР-а, том, XIV, књ. 1, стр. 211–212]

**ИЗВЕШТАЈ ОФИЦИРА АБВЕРА ОД 30. ОКТОБРА 1941.
О ПОНУДИ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ДА СВОЈЕ
ЈЕДИНИЦЕ СТАВИ НА РАСПОЛАГАЊЕ ЗА БОРБУ
ПРОТИВ ПАРТИЗАНА**

Тајни прилог 88

И Х
И Ц

30. 10. 41.

Предмет: Четнички одреди југословенске војске под командом пуковника Драже Михаиловића стављају се на располагање за борбу против комуниста и сарадњу са немачким Вермахтом.

На дан 28. 10. у 16 часова појавио се у мом приватном стану на Дедињу мој још од раније лични познаник српски капетан Ненад Митровић заједно са српским генералштабним пуковником Браниславом Пантићем.

Пуковник Пантић је изјавио да је од стране пуковника Драже Михаиловића овлашћен да ступи у везу са председником владе генералом Недићем, као и са надлежним инстанцама у немачком Вермахту, како би се четнички одреди југословенске војске, који се налазе под командом Драже Михаиловића ставили на располагање у циљу сузбијања комунизма у Србији. Изјава је пуноважна. Пуковник Пантић даје као гаранцију своју официрску част.

Генерал Недић је у то упућен на основу личних разговора које је с њим водио пуковник Пантић ујутро 28. 10; он одобрава тај корак и жели да се што пре приступи његовом спровођењу и активирању. Ја сам изјавио пуковнику Пантићу да немам никаквог пуномоћја да водим овакве разговоре, али да ћу ово обавешење пренети надлежним командама код опуномоћеног генерала.

Пуковник Пантић је по налогу Драже Михаиловића изјавио да Дража Михаиловић јамчи и даје пуне гаранције да ће српски простор источно и западно од Мораве дефинитивно очистити од комунистичких банди. Затим, да се он не поводи никаквим политичким циљем и да признаје чињеницу да је земља побеђена и да Немци поседују права окупатора. Дража Михаиловић очекује да ће од тренутка када он изда одговарајуће заповести својим одредима бити обустављене казнене акције против српског становништва и масовна стрељања на подручјима на којима се налазе

његови четнички одреди. Општи циљ је да се успостави стање и мир и ред какви су у окупираној Србији били пре 28. 6. [19]41.

На моју упадицу да Дража Михаиловић по нашим информацијама прима директиве из Лондона, пуковник Пантић је изјавио да то није тачно.

На моје питање не жели ли можда Дража Михаиловић да добије у времену како би на крају избацио Немце из земље, пуковник Пантић изјавио је да су и Дража Михаиловић, а и он сам, као војници, исувише добро упознати са војном снагом Немачке да би се упуштали у такве дечје илузије. Политички револуционарни акцент и политичку ноту су у народ унели комунистички партизани.

Разговор на дан 29. 10. у 15 часова у мом стану на основу телефонског позива. Присутни: пуковник Пантић и капетан Митровић. Најпре сам скренуо господи пажњу да садржина оног што ћу им рећи по налогу опуномоћеног команданта генерала мора у потпуности остати тајна, а то обавезује и немачке офицере који присуствују разговору:

После тога обелоданио сам им одговор опуномоћеног команданта генерала:

„Ми желимо да пуковник Дража Михаиловић у циљу даљих разговора дође у Београд и гарантујемо сигурност његовој личности и животу при доласку и одласку без обзира на исход разговора“.

Даље сам изјавио да сам задужен за спровођење овог задатка.

Видело се да би присутни више волели ако би неки опуномоћеник генерала дошао на разговоре на неко неутрално место.

Господа су ипак увидела да опуномоћени командант генерал има право да захтева ову форму и да се ту ништа не да изменити, па су изразили спремност да сами преузму задатак, пре свега с обзиром на то да се спречи даље уништавање српског становништва и економских основа егзистенције српског народа. После тога се разговарало о техничким могућностима спровођења овог плана и обојици господина издате су одговарајуће легитимације како би их надлежни командири јединица немачког Вермахта пропустили на путу до Драже Михаиловића и назад.

Дао сам господи часну реч да лично узимам одговорност за сигурност и живот пуковника Драже Михаиловића од тренутка када га лично преузимам да пратим од Лајковца до Београда и назад. Сем тога, постараћу се за одговарајуће мере и код тран-

спортне командантуре. Очекујем господу у понедељак, 3. 11. до подне између 15 – 16 часова у Лајковцу.

На дан 30. 10. у 9 часова појавио се код мене капетан Митровић и замолио ме у име пуковника Пантића да се издејствује добијање једне писмене потврде. Гарантовао ми је својом главом да са овом писменом потврдом неће бити никаквих злоупотреба и да ће она по успостављању везе поново бити предата у наше руке. Наглашавао је познате чињенице да Дража Михаиловић има данас далеко највећи углед у целокупном српском народу и да је генерал Недић у разговору од 29. 10. сам изражавао жаљење што својевремено, када је преузео владу, није ступио у додир са Дражом Михаиловићем. Даље је приватно саопштио да је Коста Пећанац потчињен Дражи Михаиловићу и да је он своју акцију прекинуо на сопствену руку. На молбу капетана Митровића обећао сам да ћу се код надлежне команде постарати за једну писмену потврду која ми је у концепту била предата на српском језику.

Matl

[Зборник НОР-а, том XIV, књ. 1, стр. 857–859]

**ПОЗИВ ОВЛАШЋЕНОГ ЛИЦА НАЧЕЛНИКА ШТАБА
ОПУНОМОЋЕНОГ КОМАНДАНТА У СРБИЈИ ОД
30. ОКТОБРА 1941. ДРАЖИ МИХАИЛОВИЋУ ЗА
САСТАНАК РАДИ ПРЕГОВОРА О САРАДЊИ У БОРБИ
ПРОТИВ ПАРТИЗАНА**

Копија

Београд, 30. октобра 1941.

**ГЕНЕРАЛШТАБНОМ ПУКОВНИКУ
ГОСПОДИНУ ДРАГОЉУБУ МИХАИЛОВИЋУ**

У вези усмених преговора Ваших повереника са мојим представником на дан 28. и 29. 10. 41. било би пожељно да Ви дођете у мој штаб у Београд. Без Вашег личног присуства беспредметни су сви даљи преговори.

Овим актом ја Вам истовремено својом војничком чашћу јамчим за Вашу личну сигурност и при доласку и при повратку – без обзира на резултат који би овим преговорима био постигнут.

С друге стране, Ви јамчите мени Вашом војничком чашћу и личном одговорношћу да ће овај документ остати у најстрожијој тајности све док преговори не буду приведени крају.

У случају неуспешних преговора овај документ мора бити враћен.

Шеф генералштаба
по овлашћењу
[нечитак параф]
потпуковник

[Зборник НОР-а, том XIV, књ. 1. стр. 860]

**ИЗЈАВА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ОД 1. НОВЕМБРА 1941.
КОМАНДИ НЕМАЧКЕ 342. ПЕШАДИЈСКЕ ДИВИЗИЈЕ**

342. пеш. Дивизија
Од. Іц

Див. к-дно место, 1. 11. 41.

Превод изјаве генералштабног пуковника Драг. Михаиловића, без датума, коју је Божа Матић, Ваљево (орг. руководилац) у оригиналу предао 342. пеш. дивизији Іц, 1. 11. 41. у 18.00 часова.

1. На колубарском фронту нема комуниста. Уколико их је било они су постали безопасни.

2. Организација четника је у стању да одржава ред на подручју западне Србије.

3. Комунистичка опасност ће престати од момента када се четничкој организацији пружи могућност да неометано ради. Број националиста је тако велики да комуниста има само 5%. Уз помоћ своје бројне надмоћности национални елеменат под командом четника може решити комунистичка питања без обостране борбе.

Услов је: довољно наоружање, које недостаје.

4. Улазак у поједине градове је био неопходан да се не би комунистичке јединице представљале као ослободиоци и да не би повукле за собом народне масе. То се морало догађати и ради тога да би се спречили комунисти да врше терор над становништвом.

5. Четничка акција није усмерена против немачких јединица, уколико оне не нападају четнике и народ.

6. Наш народ воли слободу и радовао би се када се на његовој територији не би налазиле немачке јединице. То одговара четничком вођењу рата, без обзира на жртве које доноси. Област

западне Србије нема никакав војни значај за немачке јединице, и требало би да буде слободна зона, у којој четници одржавају ред, под условом да их се у томе не спречава и да су довољно наоружани.

Тачност преписа
оверава:
[потпис нечитак]
Капетан

Пот. генералштабни пуковник
Драг. Михаиловић

**ОДГОВОР ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ОД 3. НОВОЕМБРА
1941. НЕМАЧКИМ ВОЈНИМ КОМАНДАНТИМА У СРБИЈИ
У ВЕЗИ СА ПОЗИВОМ НА ПРЕГОВОРЕ О САРАДЊИ
У БОРБИ ПРОТИВ ПАРТИЗАНА**

Превод

Војним иомандантима Србије у Београду

Примио сам ваше писмо уз (усмени) извештај мога преговара. Пошто из тог а произлази да су без мог личног присуства искључени сви даљи разговори, одговарам да сам у интересу добробити мога народа спреман да се одазовем вашем позиву и лично дођем у Београд.

С обзиром на стварну ситуацију у земљи, коју већ неколико дана карактеришу борбе већих размера које моје јединице воде против комунистичких елемената и које се вероватно претварају у општи сукоб, у овом моменту је неопходно да останем на свом месту док се ситуација не рашчисти.

Ове борбе се воде у рејону Ужице – Пожега – Косјерић и Ивањица.

У вези с напред изложеним неопходно је да ваше јединице не предузимају никакве акције на том терену.

Тачан дан мог доласка у Београд јавићу преко мог преговара.

3. новембар 1941.

Печат горског штаба
четничких одреда
југословенске војске
Командант – генералштабни пуковник
пот. Драгољуб М. Михаиловић

За тачност превода, као заклети судски тумач

Malt
Капетан

[Зборник НОР-а, том. XIV, књ.1, стр. 862]

**ИЗВЕШТАЈ УПРАВНОГ ШТАБА ОПУНОМОЋЕНОГ
КОМАНДАНТА КОРПУСА У СРБИЈИ ОД 3. НВОЕМБРА
1941. ОПУНОМОЋЕНОМ КОМАНДАНТУ КОРПУСА О
РАЗГОВОРУ СА МИЛАНОМ НЕДИЋЕМ О ПОНУДИ
ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ЗА САРАДЊУ У БОРБИ
ПРОТИВ ПАРТИЗАНА**

Прейис

3. 11. 41.

Опун. К.т корпуса у Србији

– Управни штаб –

Бр. 4675/41

Предмет: Пуковник Дража Михаиловић

**ОПУНОМОЋЕНОМ К-ТУ КОРПУСА У СРБИЈИ
БЕОГРАД**

У четвртак, 30. октобра 1941, сазнао сам приликом разговора са председником владе Недићем да је, недавно, пуковник Михаиловић упутио опуномоћенике к-ту корпуса и да су ови претходног дана преговарали са господином генералом. Приликом ручка који је после тога уследио установио сам да господин генерал ништа не зна о томе. Међутим, централа Абвера је истовремено, не обавештавајући мене ни полицију безбедности, не само водила преговоре, него су они тако напредовали да је пуковнику Михаиловићу била обезбеђена пратња на путу за Београд. У вези с тим напомињен следеће:

Још у августу месецу, када је по први пут искрсло питање преговора са четничким одредима који су се налазили у шуми, покренуто је питање преговора са пуковником Михаиловићем. Ове преговоре водио је министар унутрашњих послова Аћимовић, уз сагласност надлежних установа, али без неких резултата. Постојало је све јасније да је Михаиловић желео оружје и новац,

а да при том не наступа активно против комуниста. Учестали су извештаји да се Михаиловићева тактика састоји у томе да преговорима са нама и евентуално помоћу оружја и муниције које би добио од Немаца добије времена и могућности да изради организацију која би у датом моменту кренула против немачких оружаних снага.

За то постоје следећи докази:

1) Његови сарадници, међу којима се налази и познати адвокат Васић, који је као други председник Српског клуба за културу био један од одговорних за пуч од 37. 3. 1941. и за кога је доказано да је радио у служби Енглеске. Затим се код Михаиловића налазе Јевреји које он штити.

2) Позната су писма и усмена саопштења Михаиловића његовим сарадницима из којих се јасно види да он само зато одбија комунисте и да је вољан да се против њих бори што се они боре без система и без изгледа на успех.

На крају је познато да су се одреди пуковника Михаиловића, и то пуковника Мисите код Лознице и војводе Рашића на планини Цер, активно борили против немачких оружаних снага и да су у првом реду одговорни за јаке борбе у западној Србији и тешке губитке немачких оружаних снага. Из извештаја заробљеника и повереника јасно се види да данас постоји јединствен фронт између партизанских одреда и одреда пуковника Михаиловића. Постоје само разлике у начину борбе које су настале због тога што су код Михаиловића организовани официри и војници, док се код партизанских одреда између осталог боре затвореници, разбојници и цигани.

Када су почеле акције опуном. к.-та корпуса у Србији, даља преговања са Михаиловићем постала су у интересу немачког угледа немогућа, што је одговарало линији коју је и до сада следио Вермахт.

Акције јединица биле су усмене управо против ових области у којима су дејствовали Михаиловићеви одреди:

Преговарање са Михаиловићем не само да би штетило угледу немачког Вермахта него би било несхватљиво у круговима добровољаца и четника који су се до сада борили са нама и пољувало би поверење у искреност немачких окупационих власти. При томе треба напоменути да је Михаиловић био спреман да преговара само док прође зима да би добио у времену да боље организује своје јединице.

Без обзира на то што је за мене било неугодно да од Срба дознајем о преговорима са Михаиловићем, вест о томе се у међувремену знатно проширила у Београду. У случају да Михаиловић дође у Београд то би без сагласности Недићеве владе значило за њу највећи политички пораз.

Уопште је тешки пропуст да се о томе једноставно не обавесте надлештва која се баве полицијским и политичким стварима. Војни центар везе је разним самовољама до сада стално и знатно осметао политичку линију. О томе ћу посебно извести.

Потписао Турнер

[Зборник НОР-а, том. XIV, књ.1. стр. 865–866]

**ИЗВЕШТАЈ ХАРОЛДА ТУРНЕРА ОД 6. НОВЕМБРА 1941.
О ПОКУШАЈИМА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ДА
ПРЕГОВОРИМА СА НЕМЦИМА ОЈАЧА СВОЈ ПОЛОЖАЈ
ЗА БОРБУ ПРОТИВ КОМУНИСТА**

Београд, 6. 11. [19]1941.

Прејис

Опуном. к-т корпуса у Србији

–Управни штаб –

Бр. 4675/II

ОПУНОМ. К-ТУ КОРПУСА У СРБИЈИ

Б е о г р а д

У вези са мојим дописом о пуковнику Михаиловићу од 3. 11. 41. бр. 4675/41, извештавам вас о следећем:

I централа Абвера известила је 2. 11. [19]41.:

1.) Српски председник владе Недић поново преговара са пуковником Дражом Михаиловићем преко ртањског војводе. Овај је последњи пут био код Михаиловића 4. 11. када му је дао износ од 500.000 динара и пренео часно обећање генерала Недића да ће се ангажовати код немачких власти да Михаиловић не буде заробљен или кажњен.

2.) Даље преговоре са Михаиловићем је водио пуковник Поповић који му је 1. 10. предао 500.000 динара.

3.) Пуковник Поповић је 26. 10. био последњи пут код Михаиловића и предао му још 2.500.000 динара. Вратио се 30. 10. [19]41. са Михаиловићевом изјавом да је овај спреман да се са Недићевим јединицама бори против комуниста под условом да му Недић да обећање да немачке оружане снаге неће предузимати акције против Михаиловића.

У среду 5. 11. [19]41. најавио ми се веома рано председник владе Недић по хитној ствари. Појавио се у 10.15 часова код мене и изјавио да мора са мном хитно разговарати у вези са пуковником Михаиловићем. Пошто сам му отворено изнео тврдње централе Абвера он ме је у званичној форми обавестио о току свих преговора који су преко посредника вођени са пуковником Михаиловићем:

а) Отприлике 3 дана после ступања на дужност председника владе појавио се код њега пуковник Александар Мишић са још 2 официра по налогу Михаиловића и изјавио да би овај желео да се са председником Недићем бори против комуниста, те моли наоружање и опрему за 2000 људи, а посебно обућу. Недић је изјавио пуковнику Мишићу да му не може набавити ципеле и предложио употребу опанака. Између осталог оставио је Михаиловићу да очисти област западно од Мораве.

Овде треба нагласити да је Недић ове преговоре водио уз моје одобрење, пошто је у то време постојала нада да би Недић располагао великим делом официра који се налазе не само у Београду него и у шумама.

10. септембра вратио се Мишић са изјавом да је Михаиловић сагласан са тим задатком после чега му је Недић упутио 200.000 динара. У међувремену је установљено да се Михаиловићеви одреди под командом пуковника Мисите код Лознице и капетана Рачића код Богатића боре заједно са комунистима. Затим је познато да је он 28. септембра закључио са комунистима писмени споразум о заједничком циљу, наиме истеривању немачких оружаних снага из Србије, односно са Балкана. Писмени докази о сарадњи пронађени су у Краљеву, Руднику и Горњем Милановцу. Када је тамо жена једног вишег чиновника тражила од Михаиловића објаву за Београд морала је претходно да добије такву легитимацију од комунистичког функционера а затим да је овери Михаиловић.

Генерал-пуковник Недић је званично изјавио да изузев случаја Мишић није више никада посредно или непосредно пре-

говарао са Михаиловићем нити му слао новац. Пуковника Поповића уопште не познајем.

б) У среду, 29. 10. [19]41. појавио се код Недића пуковник Пантић који је боравио у Београду и по налогу Михаиловића поновио предлог о заједничкој борби против комуниста. Рекао му је да Михаиловић захтева од Недића 5.000 пушака, 500 пушкомитраљеза и 100 митраљеза. Када је Недић без околишања одбио тај захтев као глуп и претеран, Пантић је упозорио Недића да ће се истог дана водити преговори преко посредника са опуном. к-том корпуса и да је Михаиловићу за преговоре обећана пратња до Београда.

У четвртак 30. 10. [19]41. Недић ми је то одмах саопштио. Пошто сам се приликом ручка код команданта Србије 30. 10. распитао код господина генерала изнео сам још једанпут своје мишљење о предмету Михаиловић писмено 3. 11. [19]41. пошто сам испитао разне околности у вези с тим.

У уторак 4. новембра, код Недића се поново појавио пуковник Пантић и саопштио ми да ће пуковник Михаиловић, у четвртак, 13. новембра, стићу у Словац код Лазаревца, а одатле ће кренути ноћу возом за Београд ради разговора са опуномоћеним к-том корпуса. Пантић је овога пута захтевао од Недића 50 официра за осигурање Михаиловића, као и оружје и муницију, а затим му је поверљиво саопштио да је његов – Недићев – говор у недељу, 2. 11. [19]41, оставио велики утисак на офицере који се налазе код Михаиловића. Михаиловић се осећа као да су га опколиле немачке јединице код Чачка у Ваљеву, Крагујевцу и Крупњу.

Недић је поново одбио преговоре са Михаиловићем, али ме је замолио да му објасним какву игру Немци играју са Михаиловићем. Уверавао сам генерал-пуковника Недића да може бити сигуран да опуном. к-т корпуса неће предузимати никакве акције које би повредиле личност или политику председника владе Недића.

На његово питање да ли теба и може лично реферисати опуномоћеном к-ту корпуса одговорио сам потврдно. Његово мишљење о Михаиловићевој ситуацији је следеће: Михаиловић се налази непосредно пред уништењем, питање је само времена. Сам Михаиловић осећа да све више слаби и жели да добије у времену да би се спасао, нарочито преко зиме. Он је потпуно непоуздана личност и зато Недић сматра да нема сврхе преговарати.

II – У погледу мога мишљења и питања Михаиловић позвао бих се, што се тиче господина генерала, на мој извештај који сам поднео 3. 11.

Ако би дошло до састанка између Михаиловића и опуномоћеника господина генерала ради узимања изјаве, као што сам већ изнео Иц, пуковнику Когарду, морају се имати у виду следеће претпоставке:

1) У случају да преговори пропадну, мора се одмах дати прилика Недићу да иступи пред јавност са објашњењем да је издајник Михаиловић због своје слабости покушао да пактира са немачким оружаним снагама и да је наишао на одлучно одбијање.

2) У случају да Михаиловић изјави да ће положити оружје и ако се њему и његовим присталицама обећа да неће бити кажњени мора да при том обезбеди да то не утиче на већ започету акцију чишћења која мора довести до коначног ослобођења подручја Србије. Прави руководиоци завере морају бити уништени. Изјава о некажњавању Михаиловићевих присталица не сме се односити и на Комунистичку страну.

На крају још једанпут дајем сажето моје мишљење:

Бивши генералштабни пуковник Дража Михаиловић је одметник и он је лице ван закона. Њега и његове присталице треба тући и уништавати где год их се нађе. Такође треба одбити и преговоре који се воде у форми узимања изјаве.

Турнер

[Зборник НОР-а, том XIV, књ. 1, стр. 867–870]

**ЗАПИСНИК СА САСТАНКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА
И ПРЕДСТАВНИКА НЕМАЧКОГ ОПУНОМОЋЕНОГ
КОМАНДАНТА КОРПУСА У СРБИЈИ ОД 12. НОВЕМБРА
1941. О САРАДЊИ У БОРБИ ПРОТИВ ПАРТИЗАНА**

Поверљиво

За одељ. I ц бр. 1514 41. пов.
Београд, 12. 11. 1941.

З А П И С Н И К

са састанка са српским генералштабним пуковником Дражом Михаиловићем 11. новембра 1941.

Састанак је одржан у гостионици преко пута станице Дивци, а почео је у 19,15 и завршио се у 20,35 часова.

Присутни су са немачке стране:
Потпуковник Когард
Војни управни саветник др Кисел
Капетан Матл
СС-оберштурмфирер Винике
Штандартенфирер Матерн

Присутни са српске стране:
Пуковник Дража Михаиливић
Мајор Александар Мишић, обојица у униформи
Пуковник Пантић
Капетан Митровић, обојица у цивилу.

Скраћенице у тексту:
П. пуковник Когард = К
Пуковник Дража Михайловић = Д. М.
Мајор Алекс. Мишић = А. М.
Пуковник Пантић = П

Потпук. Когард прочитао је следећу изјаву:
„Господине пуковниче! Од стране Главне команде у Србији имам налог да изјавим:

Пре 2 недеље поручили сте нам преко Ваших повереника у Београду да је Ваша намера „да нећете више дозволити да се српска крв бескорисно пролива и српска имовина даље уништава“. Истовремено сте понудили да се заједно са немачким Вермахтом и органима Недићеве владе борите против комунизма. Понуда је од стране главне команде ипак одбијена, јер:

1) немачки Вермахт ће сам у најкраћем времену окончати са комунизмом и

2) главни командант не може имати поверења према Вама као савезнику.

Недићева влада, полазећи од правилног сагледавања стања у Србији, од почетка се ставила у борбу против комунизма. Генерал Недић је тежио да за ову борбу придобије све расположиве борце у српском подручју, али му то, упркос многим настојањима, код Вас, господине пуковниче, није пошло за руком. Ви сте се ставили на страну оних који желе да Немце протерају из земље и који су већ крајем септембра склопили са комунистима чврст борбени савез. Борбу сте водили са оним официрима, подофицирима и војницима који су се својевремено сакрили у шумама и

засеоцима и који нису на одговарајући начин одведени у ропство од стране немачког Вермахта.

О Вашим борбеним методама мора се, на жалост, истаћи да се Ваши људи често служе лукавствима да би остварили успехе против мирних немачких трупа. Притом указујем на заробљавање немачких војника код Крупња, Лознице и Гор. Милановца. Ваши четници нанели су на тај начин штету немачком Вермахту, примењујући средства која нису у употреби регулисаних трупа.

И ако се Ви сада, после свега наведеног, проглашавате савезницима немачког Вермахта, онда се то не може сматрати као стварно уверење.

Немачки вермахт је почео са уништавањем свих „устаника“ и у том постигао добре успехе. Вама је, такође, познато да су у покрету првокласне фронтовске дивизије и тенковски одреди. Ваш положај, господине пуковниче, погоршава се из дана у дан, док се наш положај стално побољшава. Као генералштабни официр Ви свакако оцењујете исправно положај и знате да ће се зима и наставак немачких операција рђаво завршити по Ваше борбене групе.

Немачки Вермахт не може се оптеретити таквим савезницима који му се привремено прикључују из разлога опортунитета. Сем тога, став Ваших вођа и бораца не може се тако брзо променити као што је то потребно.

Да је Ваша понуда дошла из стварног уверења, господине пуковниче, то би се морало осетити у вођењу борби у последње време. Али, то није био случај, јер Ви сте допустили да Краљево буде 1. новембра нападнуто тенковима.

Ви сте, господине пуковниче, имали више прилика да се прикључите елементима реда у интересу српског народа, па ипак их нисте искористили. Коста Пећанац је правовремено кренуо исправним путем.

У односу на Вашу намеру да поштедите српску крв и имовину овлашћен сам да Вам означим једини пут, а то је:

„Обустављање борбе и безусловна предаја“.

У то спада: предаја свог оружја као и целокупне муниције и опреме. Ослобођење немачких заробљеника који су ухваћени од стране Ваших група или се налазе на Вашем подручју. Познато Вам је, господине пуковниче, да настављање борби на Вас ставља кривицу за даље проливање крви. То утолико више што за сваког мртвог Немца стотину, а за сваког рањеног Немца 50 Ср-

ба одговара својим животом. Ваши људи, такође, знају да немачки Вермахт мора да примењује мере одмазде у првој линији на породицама бораца који се налазе у шумама.

Вама, господине пуковниче, неће бити лако да донесете одлуку о капитулацији. Главна команда у Србији не види ни после зрелог размишљања никакав други излаз из ситуације. Не би ни са немачког ни са српског становишта било одрживо да Ваше борбене групе у погодном тренутку поново почну са илегалном борбом. А то је изгледа и намера Ваших претпостављених, оних који вуку конце из Лондона.

Уколико Ви, господине пуковниче, не прихватите услове које сам навео, борба против Ваших четника наставиће се у истој форми као што је против комунистичких банди већ почела. Можете бити уверени да ће Србија по други пут, али овог пута од Ваше стране, бити непотребно гурнута у несрећу, да ће у њој после најновије офанзиве немачког Вермахта за најкраће време бити заведени мир, ред и рад“.

Пуковник Дража Михаиловић је одговорио: (Приложено стенограму):

„Нисам представник ни Лондона, ни било које друге земље. Не интересују ме зато ни Ваше досадашње ни Ваше будуће намере. Али, у Србији су у току мере на основу којих се неће проливати крв оних који нису криви. Комунисти ће и даље изазивати препаде да би убијали невине. Недић се није могао пробити, јер се није могло деловати на отворени начин. Српски народ воли слободу, без обзира на то што је слободу изгубио, он се нада да ће је поново стећи. Недићева влада је потпуно отворено иступила и ставила се на страну окупатора, и то је била њена грешка. Није моја намера да ратујем против окупатора, јер као генералштабни официр познајем снаге обеју страна. Нисам комуниста, нити радим за њих. Али, ја сам покушао да ублажим и спречим њихов терор. Сами Немци су предали Ужице, а тиме је почела трка између мене и комуниста. Пошто су Немци повукли свој слаби гарнизон, комунисти су напали Горњи Милановац, па сам стога и ја морао да то учиним. Они су кренули на Чачак, па сам морао и ја. Пошли су на Краљево, морао сам и ја.

Напад на Крупањ није моје дело, већ је то дело отпадника поручника Мартиновића. Али моји људи су кренули на Лозницу зато да је комунисти не заузму. Напад на Шабац је дело непослушних елемената. Тамо сам наредио повлачење, јер је бесмислено нападати Шабац, ако се не може заузети лева обала. Никад нисам

склапао озбиљне споразуме са комунистима, јер они се не брину за народ. Њих воде странци, они који нису Срби: Бугарин Јанковић, Јеврејин Линдемајер, Мађар Борота, два Муслимана чија ми имена нису позната, припадник усташа мајор Боганић. То је све што знам о комунистичком вођству. Они хоће да погине што више Срба како би доцније имали успеха. Моја једина намера је да спречим терор који је исто тако ужасан као и немачки. Народ је тренутно изложен двома терористичким акцијама, а невин је. Терористички акти комуниста се спроводе изазивањем инцидента, како би били стрељани они које су Немци похапсили.

Као војник не стидим се што сам националиста. У том својству желим једино да служим народу. Притом нисам се ставио на страну оних који желе да истерају Немце. Али, нећу да дозволим, узимајући у обзир слабе немачке снаге које су у земљи, да Србија постане комунистичка. Водила се борба са појединим официрима и подофицирима, али то је ипак био само мањи број. Наша дужност је као војника да се не предамо док год можемо издржати. Стога нам се не може пребацити зашто се не предајемо. Никад нисам помишљао на то да се у вези с тим служим лукавствима.

Захтевам да ми се омогући да наставим борбу против комунизма која је почела 31. октобра. Ми знамо како се води борба у шуми, нарочито против елемената који желе да се сакрију.

Неопходно је имати муницију! Рачунајући с тим дошао сам овамо.

Комунизам у земљи представља опасност за српски народ и за немачки Вермахт који има други задатак него да га овде сузбија.

Надао сам се да ћу још ове ноћи добити једну ограничену количину муниције и мислио сам да ће на првом месту ово питање бити разматрано!

Није ми познато да су се моји четници служили недозвољеним средствима. Борба против окупатора била је нужно зло како народне масе не би прешле на страну комуниста. Мени је као војнику ситуација више него јасна. Никад се не би упуштао у препаде да није дошло до комунистичких препада и да Немци нису предавали градове и села. Комунисти располажу једном фабриком муниције у Ужицу и поседују складиште муниције. Молим да ми се још ноћас у интересу српског народа, као и у немачком интересу, ако је могуће, испоручи муниција.

У том случају не би дошло више ни до каквих препада на немачке трупе. У супротном случају, то јест, ако се муниција не

испоручи, комунисти би поново завладали подручјем и успоставили везу са Црном Гором и Санџаком. Они насилно мобилишу људе, уз примену терора и са пиштољем у руци терају их у напад. У редовима комуниста нема нарочито много убеђених идеолога. У селима број њихових присталица износи једва 1%, у градовима нешто више. Моја потајна замисао била је да српски народ, који је прожет националном свешћу, заштитим од комунизма. Стога сам морао да покушам да будем толико снажан да могу да заштитим националне елементе и да тиме избегнем непотребне жртве на свим странама. За напад од 1. новембра код Краљева нисам ја одговоран, јер сам управо наредио да се моје трупе повуку и да се сакупе ради борбе против комунизма. Али, око Краљева има још данас група партизана.

Са Костом Пећанцем нисам се могао сложити, јер је био склопљен један отворени споразум, који народ не би могао да прихвати. Коста Пећанац је изгубио сваки углед у народу. Да сам следио његов пример, остао бих такође без угледа и утицаја. Не знам да ли ћете Ви као странац разумети моју изјаву, али помислите може ли човек да ступи отворено на страну окупатора, а жели отворено да се бори против оних који су преузели примамљиво име „бораца за слободу“. Коста Пећанац је добио ознаку издајника. Може се само потајно деловати на националној основи да се национална ствар не би компромитовала.

Претпостављам да би се после ове изјаве мени могло указати више поверења кад је реч о мојој исправности и мојим намерама, као и да би ми се могла пружити помоћ. Молим да се положи схвати онако како је то корисно за обе стране.

Молим још једном да ми се још ноћас испоручи одређена количина муниције!

Само по себи је разумљиво да све ово са обе стране треба да се задржи у највећој тајности. Молио бих, ако је могућно, да ми се још ноћас да одговор у вези са помоћи муницијом. Све моје снаге су окупљене за борбу против комунизма“.

К.: Права окупатора су тачно утврђена у међународном праву. На основу тога, Ваша је борба, пуковниче Михаиловићу, илегална. Уосталом, Ви сте имали многе прилике за сарадњу. Немачки Вермахт није почео са проливањем крви. То је само по себи произишло из легалног вођења борби. Притом, ми смо имали два непријатеља: пуковника Михаиловића и комунизам. Њихов терор изазвао је мере одмазде. Као пример злоупотребе поверења наводим препад у Горњем Милановцу: Тамо су немачки војници,

под изговором да су угрожени од комуниста, били обманути и заробљени.

Д. М.: Овај случај ми није познат, по мом наређењу није испаљен ни један метак.

К.: Од главнокомандујућег у Србији ја немам никакав други налог сем да пуковника Михаиловића питам да ли он безусловно капитулира или не.

Д.М.: Иако сам вођа, ипак нисам сам. Не могу ову одлуку да донесем, а да не чујем мишљење својих потчињених вођа..

К.: Када могу да рачунам са одговором?

Д.М.: Моји другови су у борби против комуниста на врло широком фронту, а ова борба је тешка и скопчана са многим губицима. Одговор за кратко време могу онда да дам када га добијем са фронта.

К.: Ако одговор не испадне позитиван, броба против вас биће настављена.

Д.М.: Нећемо се борити против Немаца, па ни онда ако нам ова борба буде наметнута.

К.: Ја сам у Чачку и сам доживео једну такву борбу.

А.М.: Ми смо једино хтели да држимо окупљене наше снаге, јер смо се бојали да ће се једног дана немачке трупе отуд евакуисати. Тада бисмо сви ми доспели под крвави нож комуниста.

Д.М.: Знам да су долине Мораве и Дунава важне за Немце. Због тога сам претпоставио да предстоји са њихове стране напуштање појединих градова и села западне Србије и да је ово подручје за немачки Вермахт без интереса. Стога нисам могао допустити да комунисти овладају овим подручјем, утолико пре што је у Србији сасвим мало идеолошки привржених комуниста.

К.: Моја изјава је окончана. Како желите, господине пуковниче, да будете враћени на договорено место?

Д.М.: Одмах.

А.М.: Изјава пуковника Драже Михаиловића, са којом се у потпуности слажем, долази из најплеменитијег српског срца. Молио бих да се свакој његовој речи поклони поверење. Ми вам нећемо бити неверни. Оно што сте ви изразили одговара срцу сваког старог ратника. Молим Вас да то испричате господину генералу.

К.: Није у војничкој природи да се непотребно пролива крв, ми ударамо само против рђавих елемената.

А.М.: Да ли се зна нешто о борби коју ми тренутно водимо против комуниста?

К.: Ми немамо потврђених вести.

А.М.: Ми идемо тако далеко да Вас молимо да до нас упутите офицере за везу да бисте се, уз пуну гаранцију, могли уверити у нашу борбу против комуниста.

К.: Известићу о томе генерала. Зашто, међутим, водите ту борбу тако касно?

Д.М.: Борба је увек вођена, али са тактиком да се придобије народ.

П.: Активна борба је почела тако касно јер смо ми тачно знали да је већина народа настројена русофилски. Комунисти су први почели борбу, док је Михаиловић стајао потпуно по страни и припремао се за борбу у правцу Босне и Санцака. Он је желео да изврши одмазду над усташама које су побиле стотине хиљада Срба. Комунисти су своје акције поиставили на националну базу и тиме су привукли на своју страну широке народне масе. Народ је веровао да је почела ослободилачка борба, а није видео да је крајњи циљ комуниста био политички а не национални. Требало је да прође 3 месеца па да народне масе увиде куда их води комунизам и да то није била борба на националној основи. Када је то сазнање дошло заједно са казним експедицијама већина народа је видела да је заведена. У великом броју прилазили су од комуниста покрету пуковника Михаиловића, који је био национални и који никада и ни у ком случају није намеравао да се бори против немачких оружаних снага.

Д.М.: Веома је тешко да се у овом моменту обустави борба, јер би комунисти побиле све моје присталице. Око Ужица, Чачка и Пожеге воде се борбе и сада се чисти тај крај изузев Ваљева, а у војном и идеолошком погледу водим завршну фазу борбе са комунистима.

Потпук. Когард је констатовао да су сувишни даљи разговори. После тога су се поздравили једани са другима.

Пот. др Кисел
војноуправни саветник

[Зборник НОР-а, том. XIV, књ. 1, стр. 871–878]

САВЕЗНИЦИ

Четнички командант Предраг Раковић имао је у Чачку Команду месџа, у којој је официр за везу са немачком командом био Ладислав Цвенкл, официр БЈВ. Раковић је у извештају Дражи Михаиловићу у пролеће 1942. године писао какав је био њихов однос према окупирану:

У почетку, још у децембру, видео сам јасно: љотићевци се наслањају на Немце и имају циљ да најпре са нама сарађују док не уништимо комунисте... Уништење комуниста било је потребно и мени и Немцима и љотићевцима, те смо се у овом послу сложили и постали савезници. Крајем фебруара 1942. године, комунизам је био углавном уништен...

[Чачански одред, стр. 292.]

Фотографија све говори

ЗЛОЧИНИ НАД ПРИПАДНИЦИМА НОР-а

Давидовић и Тимоџијевић, изузев неких збирних и уопштених података, о терору и злочинима који су вршени над припадницима НОП-а, нису хтели њима да се баве. Можда злочини који су вршени нису заслуживали њихову пажњу, иако о њиховом масовном и појединачном страдању има много писане грађе и појединачних сведочења преживелих. Но, вероватно, да та сведочења, која се налазе у депоима усташа у којима раде, нису била поуздана, као сведочења њиховог „казивача“ Жика Илића, који је „поуздан“ сведок свега онога што се на нашим просторима догодило све време рата од 1941. до 1945. године. Ошуда Илићево казивање, само за догађаје из 1941. године у публикацији „Осветљавање истине“, заузима десет страница. Вероватно ће у наставку бити тога више. Док не заборавимо, ради наших читалаца: овај је био један од „најпоузданијих“ казивача, коме су ови аутори поклонили изузетну пажњу у књизи „Затамњена прошлост“. О томе смо дали осврт у књизи „Затамњена истина“.

Нема у публикованим документима ни речи о злочинима који су извршени на припадницима НОП-а. Заборавише Давидовић и Тимоџијевић и свирепости и начине на којима су одузима-ли животи страдалица. Зашто у овој њиховој публикацији „Осветљавање истине“ читаоци нису могли да сазнају, макар нешто од те „истине“?

Многе података има о свирепостима над припадницима НОП-а од стране четника. Хапшења, мучења на најсвирепији начин, убијања, предаје заробљених окупатору вршени су од свих четничких војних формација, не само од легализованих четника – како често приказују Давидовић и Тимоџијевић.

У обавези смо да их подсетимо на нека документа.

**САОПШТЕЊЕ ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА КПЈ ЗА
СРБИЈУ О СМРТИ КОМАНДАНТА I ШУМАДИЈСКОГ
ОДРЕДА ДРУГА МИЛАНА БЛАГОЈЕВИЋА**

Покрајински комитет КПЈ за Србију приклања своје борбене заставе пред успоменом друга Милана Благојевића, команданта I шумадијског партизанског одреда, мучки убијеног од прикривених непријатеља народа у Ужичкој Пожези.

У другу Милану, јунаку антифашистичке борбе у Шпанији, јуначком команданту I шумадијског партизанског одреда, Комунистичка партија губи једног од својих најхрабријих и најоданијих дугогодишњих чланова, а радничка класа и читав српски народ једног од својих најбољих бораца.

Комунисти Србије заветују се, над гробом друга Милана да ће још беспопштедније наставити своју борбу за уједињење српског народа против фашистичког окупатора и његових слугу – домаћих изрода, борбу за коначно уништење непријатеља народа и ослобођења Срба.

Слава другу Милану Благојевићу!

**КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА
ЈУГОСЛАВИЈЕ
ПК ЗА СРБИЈУ**

[Борба, бр. 7 од новембра; 1941, Зборник НОР-а, том 1, књ. 1. стр. 239]

ИЗВЕШТАЈ „БОРБЕ“ ОД 18. ХИ 1941. ГОДИНЕ О ЗЛОЧИНУ ЧЕТНИКА КОД КОСЈЕРИЋА

Братоубице

РАВНОГОРЦИ КРАЈ КОСЈЕРИЋА ИЗВРШИЛИ ГРОЗАН ЗЛОЧИН

Ужице, 16 новембра

Нечувен злочин догодио се недалеко од Косјерића. Злочин који не заостаје нимало за одвратним зверствима која је окупатор чинио по Мачви, у Крагујевцу и другим нашим местима.

Приликом општег равногорског напада на Ужице, једно њихово одељење добило је налог да нападне на Каран. Тај је напад извршен на мучки начин. Равногорци су разоружали један део партизана, а затим су почели да хапсе по варошици све оне људе и жене који су учествовали у народно-ослободилачкој борби, који су помагали партизана. Тако су накупили преко 80 људи. Том приликом су задржали и ухватили два курира који су ишли према ваљевском фронтону, где су Немци покушавали продор према Ужицу.

Све похватане партизана и њихове пријатеље, те звери у људском облику, потерале су у правцу Равне Горе. Кренуло је преко 20 наоружаних равногораца, а на челу им је био један остарац од 60 година који је одређен за спроводника.

Жртве четничког терора у Косјерићу 1941.

Успут се према партизанима поступало страховито. За најмању реч ударани су кундацима. Када је поворка одмакла један део пута, стогао их је равногорац-жандарм Ајдачић. Он је пришао партизанима и одабрао девет лица: Максима Марковића, земљорадника из Косјерића, Драгослава Марковића, каменоресца из Косјерића, Миливоја Кевећа, марвеног лекара, избеглицу из Хрватске, Светозара Познановића, радника из Косјерића, Јелену Субић-Гмизовић, народну учитељицу из Сјече Реке, Милеву Косовац, народну учитељицу из Таора, Првослава Гмизовића, судију из Ужица, курира из Ваљева „Еру“ Јоксимовића и још једно лице чије се име није могло да утврди.

Ајдачић је рекао да их води на саслушање. А повео их је с пет-шест људи у клисуру Ридова, крај села Скакавца. Ту је отпочело зверско мучење. Партизани су премлаћивани кундацима, живима су вађене очи,ложена им је ватра по телу. Обе другарице су биле силоване, а затим избодене бајонетима. Затим су ти крволоци оставили лешеве и умакли у непознатом правцу. Осталих 70 партизана и њихових пријатеља одведени су у правцу Равне Горе и о њиховој судбини ништа се не зна.

Кад су партизанске снаге освојиле поново Косјерић, откривени су у клисури лешеве поубијаних другова. Они су пружали грозну слику – главе размрскане камењем, полунагорела тела, преклане жене.

Тела ових мученика пренета су у Косјерић. Одатле су превезене у Ужице, где ће бити сахрањене како пристоји палим борцима у борби против окупатора и њихових слугу.

Једна комисија грађана прегледала је сва телеса. Записнички су утврђене све смртоносне повреде. Исто тако ће и једна лекарска комисија прегледати тела мученика и записнички утврдити каква су све зверства чинили равногорци.

Један од виновника овог злочина већ је у партизанским рукама. Он признаје своје недело. Партизани ће похватати и остале злочинце, који су учинили тај грозни злочин. Казна их неће миомоћти.

Нека је слава палим борцима! Нека су по хиљаду пута проклете слуге окупатора које за његов рачун кољу српске синове! Нека живи јединство свих поштених родољуба у борби против Хитлера и његових слугу!

[Борба бр. 15. до 18. новембра 1941, *Зборник, НОР-а*, том. I, стр. 264–265]

ИЗВЕШТАЈ „БОРБЕ“ ОД 20. ХИ 1941 ГОДИНЕ О ПРЕДАЈИ НЕМЦИМА НА ПРОВЕРУ ПОХВАТАНИХ ПАРТИЗАНА ОД СТРАНЕ ЧЕТНИКА

Братоубице

РАВНОГОРЦИ ПРЕДАЈУ ПАРТИЗАНЕ НЕМАЧКИМ ВЛАСТИМА У ВАЉЕВУ

Милорад Тешић, партизан Седме чете Трећег батаљона Првог шумадијског одреда, био је заробљен у Милановцу. Равногорци су га предали Немцима у Ваљеву заједно са 350 другова. Тешић је успео да побегне. Доносимо његов изказ:

„Пре десет дана у Милановцу, у суботу у 12 часова, заробили су нас и разоружали четници. Ми смо били опкољени у болници. Четници су тражили нашу предају, или ће запалити болницу. У почетку на наше повике: „Доле окупатори!“ одговорили су исто: „Доле окупатори!“ Затим су тражили нашег команданта на преговоре. Командант батаљона учитељ Вукотић отишао је на преговоре и после извесног времена врастио се са условима: или ћемо бити сви запаљени заједно с болницом, или морамо положити оружје, а затим ћемо бити сви пуштени. Само ако неко изјави жељу да остане међу четницима – остаће. Задржаће уз то, док не испитају, команданте, командире, воднике, политичке комесаре и заменике. Свима јамче живот и пуну безбедност. На гласању поводом тих услова незнатна већина изјаснила се за предају.

Четника је било око 300 – 400, а нас око 150 другова. Мали број неких сељака из околине пустили су одмах, а све остало одвели у Таково. Спроводили су нас десетак четника отприлике на сваких десет један спроводник.

Из Такова смо одведени у Брајиће где смо преноћили. Ту нас је стигло око 70 и придружило нам се још око 30. Ту су нам све одузели и новац и обућу и одело. Остали смо само у доњем рубљу и ретко ко да је имао још коју прњу на себи. Малтертирали су нас, нарочито другарице, а неке су и ударали.

Из Брајића су нас одвели на Равну Гору. Пред долазак на Равну Гору неки мајор, онизак, црн, бркат, дочекао нас је речима: „А ту ли сте мајку вам вашу! Ви сте криви што Немци убијају: кад сте мировали нас Немци нису тукли. Ви чекате од Стаљина спас – мају ли вам вашу и вашем Стаљину!“

На Равној Гори придружило нам се још око 150 – 200 људи, другова заробљеника. Међу њима било је неколико другарица.

Ту смо у Рибници преноћили. Ујутру нас 300 – 400 спроведено је у Мионицу. У Мионици смо стајали неколико сати па нам је речено да ћемо у Маркову цркву где је за нас спремљен логор. Међутим, прошли су Маркову цркву а нису нас зауставили већ су нас водили даље.

Том приликом неки војвода четнички, мислим да се зове Каменица, одржао је говор у коме је између осталог рекао:

„Комунистичке вође погазиле су споразум. Њиховом кривицом дошло је до братоубилачког рата. Немци су према нама Србима били добри, а комунисти су криви што је дошло до крви и жртава. Нема се шта очекивати од Русије и Стаљина (при том псује мајку Стаљину). Ја вам дајем реч и гарантујем својом четничком чашћу да неће нико од вас бити предат Немцима“.

Међутим, непосредно иза тога у месту званом Словац сачекали су нас Немци и немачки камиони. Сви смо били потрпани у камионе и спроведени у Ваљево.

У Ваљеву су нас сместили у неку велику зграду, изгледа неки стари млин или магацин. Исте вечери издвојили су команданта батаљона и другарице. Њих су саслушали, другарице одвели исте вечери, а команданта сутра изјутра. Не знам ништа више о њима. Саслушали су нас тридесетину. При привођењу на саслушање морали смо проћи кроз нека одељења где су с једне и друге стране стајали Немци, љотићевци, недићевци и четници, ударали су нас кундацима и дршкама револвера. Саслушали су нас Немци. Углавном су узимали генералије, питали ко је наш политички комесар, кад смо ступили у одред и после свршеног таквог саслушања испред имена ударали крст. Питајући нас шта то значи, истодобно одговарајући да то значи смрт. На саслушању су нас песничали и ударали чизмама у стомак и где су стигли. Док смо били у затвору једном нас је посетио и онај војвода звани Каменица и рекао: „Како сте? Не бојте се и ја сам са вама“.

Ја сам успео са једним другом једне вечери кад ту није било стражара да се попнем на таван, затим завучем на кров и одозго да се спустимо низ олук. Побегло сам преко неких башта, па преко једног пута поред караула и стражара и провукао се кроз жице којим је опасан читав град. Први пут сам наишао на другове у селу Лесковици. Ту сам већ дао свој први исказ“.

[Борба, бр. 16. од 10. новембра 1941, *Зборник НОР-а*, том I, књ. 1. стр. 269–271]

ИЗВЕШТАЈ „БОРБЕ“ ОД 27. ХІ 1941. ГОДИНЕ О ЗЛОЧИНУ ЧЕТНИКА КОД БРАЈИЋА

ТРИДЕСЕТ И ТРИ ДРУГА И ДРУГАРИЦЕ СВИРЕПО УБИЈЕ- НИ КРАЈ БРАЈИЋА

У околини села Брајића стрељано је 17 другарица, лекарки и болничарки, као и 16 другова, махом рањеника. Из те групе се спасла једино радница Лепосава Лукић. Она је рањена у руку и ових дана је стигла у један град на ослобођеној територији. У независном разговору ова девојка каже:

– С друговима и другарицама из Посавског и Космајског одреда били смо упућени на ослобођену територију. Било нас је 33. Другови су били већином рањеници и лекарски препоручени за болницу.

До Љига смо дошли камионом. Ту нас дочекују четници ватром из пушака. Затим су се извинили објашњавајући да је неспоразум. Пустили су нас да ту одржимо митинг и преноћимо. Затим смо кренили преко Мионице за Горњи Милановац. У Мионицу смо стигли увече. Ту су нам одузели оружје, извршили претрес и привели равногорском штабу.

Ваљево, 27. новембра 1941: Одвођење партизана на стрељање

У штабу су нас дочекали непријатељски и грубо. Одмах су нам саопштили да ће девојке пустити, а другове стрељати. Ми смо одбиле да се одвојимо од другова, те су нас све заједно повели на Равну Гору. Пошли смо за Брајиће. Често су нас гонили да трчимо. Стално су нас кињили. Често ударали кундацима. У Брајићима нас дочекује ађутант Дражеа Михаиловића и каже:

– Шта то гробље водите са собом. Што их нисте побили!

Затим нас воде у село Теочин. Ту смо преноћили у једној кафани. Притом су извршили претрес – отимачину. Скинули су нам све топлије одело, обућу, сатове и одвели нас у село, мислим да се зове Клаонице. Ту су нас стрпали у једну јаругу са шипражјем – другарице су поседале. Четници су почели да се договарају звиждањем. Једна група иза нас почела је да пуца. На то су и остали пуцали на нас без икакве претходне припреме.

Многе су другарице певале, држећи се храбро. Ја сам рањена у руку и одмах сам легла. Направила сам се да сам мртва. Када је пао мрак, извукла сам се из јаруге и побегла.

Колико знам у тој групи су биле ове другарице и другови: Вуја Ољача, Олга Јојић, нека Боба, докторка Лоти Ебл, нека докторка Оља, висока плава, затим командант Космајског одреда Тодоровић с другарицом. Остале другове и другарице не знам, јер су били из других одреда.

[Борба бр. 19. од 27. новембра, *Зборник НОР-а*, том 1, књ. 1, стр. 284–285]

ХРОНОЛОГИЈА ЗЛОЧИНА

9. новембра главна четничка снага је, одлазећи из Горњег Милановца, са собом одвела заробљене партизане. Они су најпре били затворени у касарни. У једну групу су издвојени сељаци, а у другу радници, студенти и ђаци. Сељацима је понуђено да ступе у четничке редове. Они који на ово нису пристали, избатињани су и најурени кућама. Група од око 80 радника, ђака и студентата је одведена у Таково, где су преноћили.

Сутрадан је колона заробљених партизана наставила пут према Брајићима. На челу колоне „победоносно“ и разметљиво ишли су командант Таковског четничког одреда Звонимир – Звонко Вучковић и четнички официри Душан Топаловић и Илија Орељ. Заробљени партизани нису очекивали најгоре, јер су сматрали да их четници плаше. Успут су певали партизанске пе-

сме и пркосили непријатељу. Скојевац Мишула Басарић је био претучен због бодрења својих другова и отвореног пркоса, иако се као хром тешко кретао. У селу Брајићима, где су четници дотерали још један број заробљених партизана са других страна затворили су их у један подрум који је био под водом. Преки суд Таквоског четничког одреда, осудио је на смрт 350 партизана, међу којима и свих 80 дотераних из Г. Милановца. Осуђене партизане је четнички командант Илија Орељ у селу Словцу предао Немцима са 27 сандука муниције, а ови су отерани у Ваљево и стрељани.

[Чачански одред, стр. 234. и 235.]

*

У књизи „Чачански крај у НОБ – хронологија догађаја“ говори се о злочинима извршеним над припадницима НОП-а у месецу децембру од стране окупаторских јединица и њихових сарадника.. Ту је забележено:

1. децембар: – ГОРЊА ТРЕПЧА, ДОЊА ТРЕПЧА. Немачка казнена експедиција у јачини од око једног батаљона, љотићевци које је предводио поручник Павле Богићевић из Кнића и самозвани Пећанчев војвода Павле Гучанин са око 15 својих и 30 до 40 четника Драже Михаиловића из ових места опколили поменута села, похватили и дотерали све мушкарце од 15 до 70 година старости на место Орловак у Доњој Трепчи. Из те групе похватањих издвојили су 14 партизана и осудили их на смрт стрељањем. У току издвајања из групе је изашао Василије Бојовић, ратник из Првог светског рата, пришао немачком официру, Павлу Богићевићу и Павлу Гучанину и рекао: „Пустите ту децу, то нису комунисти. Овде сам само ја комуниста. Мене стрељајте!“ Лаганим кораком пришао је групи одређеној за стрељање и стао на њено чело. Павле Гучанин је прочитао смртну пресуду. Док су немачки официри посматрали, четници и љотићевци су вршили стрељање. Непосредно пре почетка стрељања са губилишта су успели да побегну омладинац Добросав Пауновић из Доње Трепче и још један борац из Крагујевачког НОП одреда.

– ЧАЧАК. 260. немачки пешадијски пук и 113. артиљеријски дивизион предузели су акцију у пределу Чачка. У овим акцијама учествују и формације Шумадијског корпуса... Према овом немачком извештају заробљено је 165 партизана, а један је стрељан. [стр. 181]

– ЧАЧАК, Г. ГОРЕВНИЦА. Командант Љубићке четничке бригаде Предраг Раковић успоставио везу са добровољачким одредом којим је командовао Марисав Петровић. Четници и добровољци заједно одлазе на терен у село Г. Горевницу у циљу гоњења и уништавања партизанских снага. [стр. 182].

– ЧАЧАК. Из Београда долазе у Чачак агенти Специјалне полиције Илија Хациманић и Душан Петровић и специјални изасланик Министарства унутрашњих послова Божић у циљу проналажења, хапшења и ислеђивања припадника НОП-а. [стр. 182].

– ЗЕОКЕ. У преподневним часовима групу бораца Чачанског НОП одреда коју је водио Миленко Никшић и делове шумадијског НОП одреда нападе код Основне школе јаке снаге Немаца, недићеваца и четника и потпуно из разбиле. У овој борби погинула су четири борца. Радос Васовић из Зеока, Јеремија Сандић из Видове, Душан Бојовић из Чачка и Велизар Радовановић, пилот БЈВ, родом из Босне, а рањено неколико борца. После ове борбе борци су се по мањим групама растурили; Никшић је са једном групом отишао у Трнаву, а затим је прешао преко Западне Мораве у љубићки срез. Тако је Љубићки партизански баталјон практично престао да постоји, изузев његових делова који су отишли за Врховним штабом НОП одреда Југославије у Санцак. [стр. 182].

Око 1. децембра – ЛИСА. Команда четничког одреда „Сложна браћа“ издала летак у коме се, поред осталог каже: „Српски народе: среза трнавског, драгачевског, моравичког, јаворског, пожешког и ариљског. Једини спасиоци ваши то су чувена браћа војводе Мојсиловић (Свети Илија), Јаворски и Ђура Смедеревац који су у најкритичнијим моментима спасли Ваше главе, домове, жене и децу, а који Вас сада позивају да банде комуниста проказујете и исте не скривате а сваки онај који буде ово урадио биће убијен и цела породица биће уништена и кућа запаљена... Сваки онај који буде прикрио комунисту или његово оружје... биће заклан. Ово не сматрајте шалом већ узмите као озбиљно, а вама је познат наш страшни суд који је наступио после више наших опомена...” [стр. 183].

3. децембар – МОЈСИЊЕ. Четници Павла Гучанина стрелићали 36 партизанских бораца које су Немци заједно са љотићевцима и четницима похватили у Остри, Мрчајевцима, Бресници, Катрги и другим селима. Са самог стрелишта успео је да побегне један борац. Пред стрелиће четници су из групе осуђених извели 16-то годишњег омладинца Велимира Амђелића из Остре и обећали да му опросте живот ако узвикне: Живео краљ Петар II. Уместо тога, он је клицао Совјетском Савезу и партизанској победи. Четници су га вратили у групу и заједно са осталим, међу којима је био и његов брат, стрелићали. Четници нису дозволили породицама стрелићаних да однесу своје мртве, већ су терали партизане из Мојсиња да их сахрањују, не на гробљу, већ на имањима партизана.[стр. 184].

– КУЛИНОВЦИ. На месту Мишовића гај Немци стрелићали 47 припадника НОП-а које су четници из Одрета „Сложна браћа“ похватили у околини Чачка и предали им. Истог дана у Кулиновачком пољу на месту Васовића циглана стрелићана је група од преко 20 припадника НОП-а.[стр. 186].

– ТРНАВА. Четнички војвода Милоје Мојсиловић тражи од немачке комаде у Чачку да пошаље два камиона „за превоз заробљених комуниста које треба одмах стрелићати без икаквог изговора, односно даљег проверавања“.[стр. 184].

– ПАКОВРАЋЕ, ПРИЈЕВОР. Четници ухватили партизанку учитељицу Радојку Филиповић из Пријевора, силовали је, тукли и пушчаним цевима распорили стомак. Радојка је тако у највећим мукама издахнула, а ништа није признала.[стр. 184].

5. децембар – РОШЦИ. Рано изјутра у село дошао четнички одред који је предводио мајор Манојло Кораћ. Одмах се отпочело са хватањем партизанских бораца и пљачкањем њихових кућа. У почетку акције четници су стрелићали борца Константина Белошевића, док су остале похватили и затворили у општински затвор. У току дана већина четника је улазила у затвор и немилосрдно тукла затворене партизане. По пресуди преког четничког суда око 21 час стрелићано је иза општинске зграде десет партизанских бораца: Душан Гавриловић, Јеленко Савић, Славољуб Ковачевић и Вељко Ковачевић – из Рожаца; Душан Миливојевић из Јанчића; Јован Трифуновић из Прањана; Вукосав Козодеровић из Трбушана; Страхиња Лапчевић из Љубића; Радован Петровић из Дренове код Г. Милановца и још један борац из Крагујевца. После стрелићања четницу су се веселили, свирали и играли газећи по крви и телима страдалих бораца. Сутрадан су ови четници

напустили село пошто су претходно, у циљу одржавања реда и мира, формирали месну четничку јединицу, чији је командант био Драгутин Бабовић, учитељ из Цагања. [стр. 186].

– ЧАЧАК. Немачке јединице 260. и 268. пешадијског пука 113. дивизије заробиле и одмах стрељале у Кулиновцима 51 припадника НОП-а. Према немачком извештају ухваћен је и командир Треће чете партизанског батаљона. [стр. 186].

6. децембар – ТРНАВА. Четнички војвода Милоје Мојсиловић код Протића бунара стрељао Обрена Живковића, командира Прве трнавске партизанске чете, и борца Богдана Суботића. [стр. 186].

– МРСАЋ. Четници опколили Радослава – Рада Азањца, комесара Прве трнавске партизанске чете, и Десимира Капларевића, комесара Треће трнавске партизанске чете. Капларевић је погинуо, а Азањац је ухваћен. После тога четници су похватили Десимирову браћу и оца и још један број припадника НОП-а и отерали их у чачански затвор. [стр. 187 и 188].

– ЧАЧАК. У Војнотехничком заводу формиран и отпочео са радом немачко-љотићевско-четнички преки суд на челу са истакнутим љотићевцем и свештеником Драгутином Булићем. У исто време формирана су три одељења: А одељење – у коме су се налазили затвореници који још нису били ислеђени; Б одељење – у коме су били затвореници осуђени на батине и у логоре; Ц одељење – у коме су били затвореници осуђени на смрт. Четници су осуђеним ударали батине. Међу батинашима су се истицали злогласни Милисав Радовић из Љубића, Будимир Станаојевић-Чуљко из Чачка и други. Они су осуђеним ударали поред одређених 25 још по десет батина говорећи: „Ово је додатак за избеглице“. [стр. 189].

7. децембар – ТРБУШАНИ. У ноћи између 6. и 7. децембра четници на челу са Жарком Боришићем похватили на превару девет партизанских бораца који су били дошли својим кућама. После страховитог и свирепог мучења стрељали су их на граници између Трбушана и Пријевора око један час 7. децембра. Стрељани су: Душан Мићовић и његов син Миодраг, Љубинко Ковачевић, Драгослав Петровић и Живорад Богдановић, борци Прве љубићке партизанске чете; Миливоје Сарић и Јеремија Каравидић, борци Посадне чете у Чачку; Живана Боришић и Славиша Лучић, омладински руководиоци. [стр. 187].

– ЧАЧАК. Четници ухватили Сима Урошевића, командира Треће љубићке партизанске чете, и Вучића Петровића, команди-

ра Четврте љубићке партизанске чете, и за расписану новчану награду Недићеве владе предали Немцима који су их стрељали код Војнотехничког завода. [стр. 187].

– МИЛИЋЕВЦИ, ЧАЧАК. Група четника опколила у Милићевцима Миленка Никшића и његовог пратиоца Неша Јовановића. Да не би пали живи у руке непријатељу, Никшић је активирао ручну бомбу од које су обојица погинули. Њихова тела непријатељ је изложио на Великој пијаци у Чачку. [стр. 187].

– ЧАЧАК. По наређењу немачке команде Градско поглаварство је преко добоша наредило да сва лица од 15 до 60 година дођу и јаве се у Војнотехнички завод ради добијања легитимације. У истом наређењу наглашено је да је град блокиран и да ће сваки онај који буде покушао да бежи бити ухваћен. Око 13 часова у Заводу је било затворено око 5.000 грађана. Одмах затим била је формирана „комисија од угледних грађана“, коју су сачињавали Немци, љотићевци, недићевци и четници, која је вршила издвајање партизана и њихових сарадника. На челу ове комисије били су један немачки виши официр и мајор БЈВ Војин Ратковић. Комисија је била постављена у једну врсту и сви затворени морали су проћи испред ње гледајући право у очи члановима комисије који су говорили за сваког коме покрету припада. Довољно је било да само један од њих каже да је неко био партизан, па да буде издвојен у посебну групу. Они који нису били издвојени пуштени су кућама. Пред сам почетак рада „комисије угледних грађана“, из просторија Завода изведена је трчећим кораком и на оближњем стратишту стрељана група од око 50 партизанских бораца. У овој групи био је и командир Четврте љубићке партизанске чете Вучић Петровић. У току ноћи око 23 часа, у близини Завода, на месту Васовића рупе, стрељана је још једна група од око 70 партизанских бораца који су били дотерани из гучког затвора.

– СЛАТИНА, ЗАБЛАЋЕ. Четници ухватили комесара Друге трнавске партизанске чете Милорада Мацаревића из Слатине. После страховитог мучења и малтретирања убио га је у Заблаћу Спасоје Дилпарић, командир четничке чете из Виљуше. [стр. 190]

– ЈЕЖЕВИЦА, ЗАБЛАЋЕ, ЧАЧАК. У селу Жежевици, на месту Долови, четници ухватили политичког комесара Чачанског НОП одреда Ратка Митровића. Група која је ухватила није га препознала те је он готово успео да се помоћу лажне легитимације извуче, али у том моменту је стигао командир Горачићке четничке чете Настас Спасојевић који је препознао Ратка. Четници су га тада везали, дотерали у Заблаће и затворили у кафану

Јанићија Поповића, где се већ налазила група од око 130 припадника НОП-а. Сутрадан су га предали Немцима који су га спровели у затвор у Чачак. [стр. 190].

10. децембар – ЧАЧАК. У извештају немачког војног заповедника у Србији упућеном заповеднику оружане силе за Југоисток каже се: „При потери у Чачку и околини стрељано 32 комуниста, ухваћено 187. Четници, који су одани влади, убили су бившег комунистичког команданта места у Чачку и ухватили комунистичког комесара....“ [стр. 190].

– ПРИСЛОНИЦА. По наређењу Трећег добровољачког одреда у селу сазван збор на који су морали да дођу сви одрасли мушкарци. На збору је извршено издајање припадника НОП-а. Том приликом изведен је Милутин Ђоковић, који је био председник сеоског народноослободилачког одбора. На питање једног Недићевог официра ко га је изабрао за председника Милутин је одговорио: „Изабрао ме је народ“. Затим је исти официр поставио питање присутним да ли је то истина. Народ је ћутао, а он је револверашким хицем прекинуо тишину и живот Милутина Ђоковића. [стр. 190].

11. децембар – ЧАЧАК. На Великој пијаци Немци и издајници обесили политичког комесара Чачанског НОП одреда Ратка Митровића о стуб разгласне станице преко које је он донедавано позивао народ у борбу против окупатора и домаћих издајника. Умро је херојски пркосећи непријатељу. Његове задње речи биле су: „Живела мајка Русија“, „Живела мајка Србија“. [стр. 191].

– ЧАЧАК: У операцијском дневнику 113. немачке пешадијске дивизије од 1. октобра 1941. до 12. јануара 1942. пише: „260. пешадијски пук једним батаљоном извршио је две акције у пределу Чачка и том приликом заробио 47 партизана и 4 комуниста. 261 пешадијски пук заробио је 15 комуниста. Као плен је прикупљено: 1 лаки митраљез, 136 пушака, 3 пиштоља, ножева и 8.100 метака пешадијске муниције. Од ових комуниста који су јуче заробљени, после темељног саслушања стрељано је 34.“ [стр. 191].

– САВИНАЦ. Недићевске снаге опколиле 23 партизанска борца и после краће борбе заробиле их, осудиле на смрт и стрељале. [стр. 191].

– ЧАЧАК. Предстојништво градске полиције упутило распис свим надлештвима у коме пише: „У непрекорачивом року од 48 сати од данас, изволите доставити ми списак свих потчињених вам чиновника и осталих службеника, који су били уписани у

комунисте (партизане), и који су активно сарађивали са њима, и потпомагали њихову акцију било то у моралном, или материјалном погледу.“ [стр. 191].

18. децембар – ПРАЊАНИ. Надмоћније снаге недићеваца и четника нападе су групу од око 22 борца Чачанског НОП одреда и разбиле је. У овој борби заробљен је командант позадине за срез љубићки Драган Бојовић, који је предат Немцима. [стр. 195]

19. децембар – ТРНАВСКИ СРЕЗ. Немци, недићевци и четници извршили блокаду свих села, похватили велики број припадника НОП-а и отерали их у Војнотехнички завод у Чачак, где им је судио преки војни суд. [стр. 195].

25. децембар – Г. ГОРЕВНИЦА, ЧАЧАК. Четници ухватили партизанског борца Милутина Торомана и после зверског мучења (боли га шилом и камама, везивали му руке бодљикавом жицом) отерали га босог по снегу у Чачак и предали Немцима, који су га стрељали у Војнотехничком заводу. [стр. 195].

28. децембар – ЈЕЗДИНА, ПАКОВРАЋЕ, ЧАЧАК. Четници Паковраћког одреда отерали из Јездине у Парменац седам партизанских бораца и припадника НОП-а. После саслушања, туче и малтретирања пустили су кући једног, а остале су предали Немцима који су их отерали у Чачак. По пресуди преког суда стрељани су код Војнотехничког завода: Радослав Марковић, Славомир Стефановић, Радомир Јосиповић и Милоје Јевремовић, а двојица су отерана у логор на Бањицу. [стр. 195 и 196].

– ЧАЧАК. После пресуде преког суда група од преко 100 припадника НОП-а отерана у логор на Бањицу. [стр. 196]

29. децембар – ЧАЧАК. По пресуди преког суда 268. немачке пешадијски пук стрељао четири припадника НОП-а. Истог дана стрељано је још 50 припадника НОП-а. [стр. 196].

30. децембар – ЈЉУБИЋ. Међу бројним затворима у којима су мучени партизански борци и њихови сарадници посебно је био познат четнички затвор на Сувом Брегу и Љубићу. У масакрирању и мучењу припадника НОП-а нарочито се истицао полицијски агент Милан Ваљевац. Тако су 30. децембра он и Младен – Млађо Радовић из Љубића ушли у поменути затвор и почели да малтретирају и муче затворене борце. Издвојили су Благоја Николића из Д. Горевнице, Миломира Порчића из Катрге и Милорада Т. Трифуновића из Прањана и на њих се бацили као звери. Тукли су их испруженим шакама по грлу, пушчаним цевима им проваљивали утробе, пребили им ноге, ломили руке и вадили очи. Милан Ваљевац је водио са собом свога сестрића, 14-то годи-

шњег дечака, који је давио онесвешћене борце. Када су их тако уморили, Ваљевац их је секирицом исекао. Њихова тела су бачена у оближњу бару која се у току ноћи смрзла. Сутрадан су преживели борци у затвору натерани да очисте секирицу на којој је била крв и делови људског меса. Претукли су и Милана Кузмано-вића, командира коморе Четврте љубићке партизанске чете, који је после неколико дана умро од последица батињања. [стр. 196].

Децембра – ПРАЊАНИ, ЛЕУШИЋИ. Ухваћене партизанске борце и њихове сараднике и породице мучили и злостављали четници. У злостављању су се посебно истицали Радован Толић – Цановац, Драгутин – Драго Јеремић, председник општине, и Бранислав Марковић, командант села. Формиран је затвор у подруму кафане у Прањанима. Приликом довођења у затвор био је „закон“ да се сваком лишеном слободе одмах удари 25 батина. Како су Толић и његови једномишљеници волели да пију и оргијају, то су у свако доба ноћи и дана упадали пијани у затвор и тукли затворенике по својој вољи. Већину затворених девојака и жена су изводили ноћу и силовали. Ухапшене су предавали Немцима, који су их већином стрелили. [стр. 196].

Децембра – ДОЊА ТРЕПЧА. Самозвани Пећанчев војвода Павле Гучанин убио припадника НОП-а Радоја Бојовића камом кроз уста. [стр. 197].

Децембра – ЧАЧАК. У граду формирана четничка Команда места чији је командант био Радиша Чековић, а официр за везу између Немаца и четника био је Ладислав Цвенкл, потпоручник БЈВ. [стр. 197].

Крај децембра – ЧАЧАК. Одлуком Министарства унутрашњих послова Недићеве владе формирана Анкетна комисија за испитивање и привођење политичке опредељености државних чиновника у времену од 1. октобра до 1. децембра 1941. године. Све оне за које се утврди да су ма колико помагали или били везани за НОП, комисија је предлагала да се отпусте из службе. Председник ове комисије био је Коста Михаиловић, професор из Чачка, а један од његових чланова био је Милош Антонијевић, председник Градског поглаварства. Поред ове оформљена је и на железници посебна комисија за испитивање кривица железничког особља.

Ове две комисије су у току 1941. и почетком 1942. године испитале политичку припадност свих чиновника и установиле да их је у НОП-у учествовало 450. Од тога броја су предложиле Министарству унутрашњих послова да се 112 чиновника отпусти

без права на повратак у државну службу, а да се сви остали преместе из овог краја. Предлози комисија за отпуштање из службе су у потпуности усвојени, а предлози за премештање само делимично.

[Чачански крај у НОБ – хронологија догађаја, стр. 181–197]

СВИРЕПА УБИСТВА

Уобичајено је било да се пре усмрћења бораца над њима врши свирепо мучење. О тим мучењима постоје многи записи, који Давидовић и Тимошијевић нису хтели користити, јер би можда ипак дали друшачију слику тог тешког времена. Због тога указујемо на само у два случаја како су борци НОР-а мучени и свирепо убијани.

У књизи „Драгачево“, Радована М. Маринковића, Томислава Прохића и Јована Радовановића описан је начин усмрћења у ноћи између 24. и 25. новембра 1941. године Милана Баће Јанковића и Рада Прелића, на Венцу, по злу чувеном, у селу Лиси. Ту се каже:

Седам дана пошто су доведени на Венац, једне ноћи су их извели из затвора... Ускоро су се чули повици: „Живела Комунистичка партија!, „Живео Совјетски Савез!“, затим је један пуцањ прекинуо све гласове. Према сећању људи, то су биле Јанковићеве речи, а то је потврдио и Милан Милићевић, син Милићев, командир чете која је учествовала у клању Рада Прелића. Јанковића је заклао четник Милош Бојовић, звани Чаруга из Прилика... После завршеног клања, кољаше су отишли да се похвале „војводама“ који су тада били на пијанци, јер је, наводно, неко од „војвода“ славио тога дана. Приликом рапортирања, један од кољаша олизао је нож, који је био крвав. Сутрадан су их закопали под контролом четничке страже и тада је Ђурђе Петковић из Горачића скинуо часовник са Рада Прелића, а Гвозден Шулубурић из Лисе – прстен са Батове руке. Један четник скинуо је панталоне са Рада Прелића и обукао их.

[Драгачево, стр. 282.283, сведочења Илије Братоњића, Светозара Мићовића, Николе Шулубурића, Радомира Златића и Слава Обреновића, документ код аутора те књиге]

*

Аутори публикације „Делатност нејријашељских снага у чачанском окрућу“ највише краћак осврћ мучења партизана у затворима на Савинцу и Прањанима у децембру 1941. године. Ту се каже:

Стрељања су вршена свуда. Село Брајићи је постало тешко мучилиште. Зверствима четничког команданта Илије Ореља и познатих кољаша Боровњак Милојка из Брезне, Максимовић Милорада из Ужица, Чутовић Сретена из Прањана и других, није било равних. Подрум задружне зграде у Брајићима служио је четницима као прихватни затвор. Први затвореник у њему био је један инжењер кога су четници ухватили, затворили и зверски мучили, а потом истог дана извели и стрељали на чувеном мучилишту – стрелишту Дренов Врх. У овај затвор у коме је услед кише била вода око 40 см, док су партизани водили борбу са Немцима, четници су хватали разоружавали и доводили партизанске курире, патроле и мање групе, а касније по повлачењу партизана са овог терена, ухваћене борце, њихове породице, сараднике и помагаче. Тачан број лица која су прошла кроз овај затвор сматра се да ни сами четници нису знали, али се зна да је ово било право мучилиште и кланица. Затворенике су батинали и пребијали, доводили у полумртво стање, а затим изводили и стрељали. У прво време стрељање је било у мањим групама распоређеним према квалификацијама, док касније због већег прилива ухапшених, који број није могао бити примљен у затвор, стрељања су вршена без икакве категоризације, само је било обавезно да сви они који су лишени слободе прођу кроз подрум са водом бар једну ноћ, а потом на стрељање. Очевици тврде да су затвореници у овом затвору, паковани у ставу мирно све док је и један могао стати унутра. Гледали су ујутру када се отворе врата, то је изгледало услед загревања воде од тела затвореника, као парни котао. Четници су на Дреновом Врху у Брајићима, нарочито у прво време вршили убиства батињањем и тучом, а затим формално стрељали. Каква су била зверска мучења види се и по томе, што се после свршене акције налазила маса костију и косе у шуми, не само где је вршено стрељање, већ и у ближој околини. Сматра се да је на зверски начин убијено око 150 људи на Дреновом Врху, око 100 у Равној Гори и 50 у Коштунићима, а да је командант Орељ предао Немцима у Ваљеву 300 заробљеника, које су Немци стрељали, зашто је на име услуга добио 27 сандука муниције.

Крајем новембра 1941. године четници су ступили у акцију чишћења терена од припадника, помагача и симпатизера НОП у Прањанима. Испред прањанске чете четника ДМ, ову улогу узели су на себе Толић Радован „Цановац“, командант места, Јеремиић Драго председник општине, и Марковић Бранислав, командант села. Командант места (Прањани – Леушићи), Толић, познати кољаш, почео је масовно хапшење са својим четницима свих лица која су била припадници НОП-а и њихових симпатизера и помагача. Формирала је приверемени затвор у подруму Прањанске кафане. Приликом довођења у овај затвор био је „закон“ да се сваком лишеном слободе одмах удари 25 батина. Како је Толић волео да пије и оргија са својим четницима, то су у свако доба ноћи и дана упадали у затвор пијани и тукли затворенике по својој вољи. Затвореници су добијали батине према својој физичкој кондицији, тучени су све дотле док не падну у несвест. Приликом саслушања настављало се са тучом, а посебно над оним за које се знало да су чланови партије (случај са Лукић Милићом из Леушића коме су при батињању отпадали комади меса, а после туче сматрајући да не може преживети одвукли су га колима кући). Сваки је приликом испитивања „по закону“ морао да добије по 25 батина, па и више. Оне који су се пре него што добију 25 батина онесвестили пуштали су их да се поврате, па чак у томе им помагали, а потом настављали са батињањем.

[СУП Чачак, *Грађа за монографију чачанског рајног округа – Делатности нејријашеља*, елаборат]

ДОКУМЕНТ ИЗДАЈЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА ТЕРА У СМРТ СВОЈЕ СУГРАЂАНЕ

Крагујевац

По приложеном списку шаће се у логор 51 лице, који су за време трајања комунистичке акције припадали редовима ових, и за које нема гаранције да у датом моменту опет не би приступили комунистичким редовима у циљу разорне акције.

Начелство са своје стране скреће нарочиту пажњу на ова лица: Поњавић Живомира из села Бруснице, Недељковић Љубисава из села Леушића, Царевић М. Жарка из села Велеречи, Ивановић Грујицу, из Баточине, Жижовић Јеврема из села Гучића, Огњеновић Живка из села Горње Црнуће, Младеновић Михаила из Дудовице, Милића Лукића из села Леушића, Раковић Тиосава

из села Озрема, Јевтовић Милоја, из села Бруснице стално настањеног у Брђанима, Продановић Радосава из села Леушића, Ђорђевић Божицара из села Доње Врбаве, Недића Владимира Влајка из Љига, Благојевић Персу из Брлога, Недељковић Дамњана из Велеречи, Козодера Срећка из села Брезне, Мијатовић Милоја из села Луњевице, Тодоровића Остоју из села Сврачкаваца, Видојевића Милоја из села Луњевице, Андрић Миодрага из села Прањана, Јевтовић Радомира из села Леушића, Недељковић Стевана из села Леушића, Мирковић Драгишу из села Коштунића, Урсулић Душана из села Брђана, Симића Петра, трговца из Љига и Милетића Живомира из села Љутовнице.

Уколико би се који од напред именованих нашао на слободи у моменту када би акција комуниста поново отпочела не искључује се могућност да сваки од напред наведених приступи овој акцији и помогне је. Овако убеђење начелство је стекло познавањем рада именованих за време комунистичке акције, коју су свесрдно помагали за цело време трајања.

Срески начелник
В. Михаиловић, с.р.

Заменик команданта логора у Крагујевцу, полазећи од угледа ових људи није веровао да су сви они учествовали у партизанским акцијама, па је својим актом тражио:

... да срески начелник среза таковског пружи доказе за оптужбу против наведених лица у приложеном списку, јер има основа подозрењу да је срески начелник, терајући људе у затвор и у смрт, имао намеру да себе на један кукавички начин представи код немачких власти као исправног представника српских власти.

[Радисав Недељковић, *Закиси и сећања*, стр. 221.223]

Као одговор на примедбе управе логора, начелник среза је послао педантно написане карактеристике за сваког појединачно. А среско начелство је добро познавало све ове људе.

СПИСАК

Лица која се спроводе у логор у Крагујевцу, према наређењу Министарства унутрашњих послова – одељења за државну заштиту З. бр. 14571/1941, а у вези расписа штаба рудничке групе одреда Пов. бр. 460 од 18. децембра 1941. године.

1. Поњавић Живомир, Брусница, срез таковски, земљорадник.

Идејни комуниста за време комунистичке акције учествовао у њиховим редовима са оружјем и борио се против српске оружане силе и четника. Комунистичке редове напустио у последњем моменту. Сматра се врло опасним.

2. Весковић Владан, Коштунићи, срез таковски, земљорадник.

Припадао је комунистичким редовима и са оружјем учествовао у борбама против четника. Остао је у редовима комуниста до њиховог распада.

3. Недељковић Љубисав, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

У самом почетку комунистичке акције пришао њиховим редовима са оружјем по својој вољи. Учествовао у борбама и помагао свестрано комунистичке редове. Код куће би био и данас опасан.

4. Мирковић Владан, Луњевица, срез таковски, земљорадник.

За време трајања комунистичке акције био врло активан. Противнике комунистичких редова злостављао батињањем. Активан борац са пушком. Опасан и сада када би се нашао на слободи.

5. Церовић М. Жарко, Велеречи, срез таковски, земљорадник.

Помагао комунистичку акцију у самом почетку. Доцније био борац са пушком. Његов брат Душан исто тако активан, налази се у логору. Опасан и даље уколико би био на слободи.

6. Ивановић М. Грујица, Баточина, срез крагујевачки, земљорадник.

За време комунистичке акције умишљено је помагао. Учествовао у свим борбама као борац са пушком. Опасан уколико би се нашао на слободи.

7. Жижовић Јеврем, Ручићи, срез качерски, земљорадник.

Трајно и активно пропагирао комунистичку идеју код својих сељака саветујући их да ступе у њихове редове. Утврђено је да је имао везе са озлоглашеним Бранком Ракићем, вођом комунистичких банди у срезу таковском преко курира. Опасан уколико би се нашао на слободи.

8. Жижовић Ј. Милица, Ручићи, срез качерски, земљорадница.

Трајно и активно помагала комунистичку акцију одржавајући везу са Бранком Ракићем, вођом комуниста у срезу таковском. Опасна уколико би се нашла на слободи.

9. Огњеновић Живко, Г. Црнућа, срез таковски, земљорадник.

За време комунистичке акције био у њиховим редовима са оружјем. Према грађанима своје општине био дрзак и опасан. Истакао се у претњама према онима који нису пришли њиховим редовима. Иначе познат као арамбаша. Опасан и данас када би се нашао на слободи.

10. Младеновић Михаило, Дудовица, срез колубарски, земљорадник.

Активан комуниста и као такав био опасан за време трајања њихове акције.

11. Лукић Милић, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

Идејни комуниста и опасан пропагатор комунистичке идеје. Комунистичку пропаганду спроводи више година. По мир и безбедност опасан.

12. Раковић Тиосав, Озрем, срез таковски, земљорадник.

Пропагатор комунистичке идеје у своме селу и целом својем крају. У време комунистичке акције врбовао је омладину за њихове редове, а сам им приступио добровољно. Опасан уколико би остао на слободи.

13. Тодоровић Предраг, Сврачковци, срез таковски, земљорадник.

Припада породици Тодоровића из села Сврачковаца која је у првим данима помагала акцију озлоглашеног Ракића. Сам уживао поверење код овог човека и свршавао послове у његово име. Упућен потпуно у целу организацију. Два брата из фамилије има у шуми, Врло опасан уколико се нађе на слободи.

14. Лазаревић Љубисав, Озрем, срез таковски, земљорадник.

Као присталица комунистичке идеје вршио организацију за њихове редове. За време комунистичке акције био врло активан у врбовању омладинаца. Опасан ако би се нашао на слободи.

15. Урошевић Гвозден, Сврачковци, срез таковски, земљорадник.

Активно са оружјем учествовао у борбама и другим комунистичким акцијама. Наклоњен њиховој идеји, те је опасан ако би се нашао на слободи. Зна извршиоца смртне казне над Боривојем Бајковићем, жанд. поднаредником. Међу првима се одмет-

нуо са Ракићем у шуму. Сада се налази у IX одреду Српске оружане силе у Крагујевцу.

16. Лазић Драгољуб, Сврачковци, срез таковски, земљорадник.

Својевољно приступио комунистичким редовима и за време акције био под оружјем. Опасан ако би се нашао на слободи.

17. Јевтовић Милоје, Брусница, срез таковски, кафеџија у селу Брђанима, среза љубићког.

Идејни комуниста и као такав организатор комунистичких редова и акција које су комунисти предузели. Врло опасан ако би се нашао на слободи. Рођени брат Петра Јевтовића, пенз. и опасног комунисте који се и данас налази у бекству.

18. Продановић Радослав, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

Опасан комуниста и као такав у њиховим редовима иако слабо писмен био је командир партизанске чете у борбама са четницима. Врло опасан ако се нађе у слободи.

19. Ђорђевић Божидар, Доња Врбава, срез таковски, свршене шак средње пољопривредне школе.

Међу првима се одметнуо са Бранком Ракићем, вођом комунистичких банди у срезу таковском. Доцније био главни интендант за комунистички батаљон. Опасан ако би се нашао у слободи.

20. Недић Владимир, Љиг, срез качерски, радник.

Опасан идејни комуниста. Активан борац у свим разорним комунистичким акцијама. Врло опасан ако би се нашао у слободи.

21. Благојевић Перса, Брлог, Оточац, домаћица.

Комунисткиња и активни помагач њихових разорних акција. Супруга команданта 1. револуционарног шумадијског батаљона Милана Благојевића. Врло опасна уколико би се нашла на слободи.

22. Марић Војимир, Крагујевац, срез крагујевачки, обућар.

Својевољно пришао редовима комуниста и за време акције био под оружјем. Опасан уколико би се нашао у слободи.

23. Лазаревић Малиша, Озрем, срез таковски, земљорадник

Припадао комунистичким редовима и за време борби носио пушку. Опасан ако би се нашао у слободи.

24. Јоксић Јовиша, Озрем, срез таковски, земљорадник.

Својевољно пришао редовима комуниста и за време акције био под оружјем. Опасан уколико би се нашао у слободи.

25. Тодоровић Милисав, Сврачковци, срез таковски, земљорадник.

Својевољно пришао редовима комуниста. Припада породици из које су тогово сви приступили у ове редове и двоје од њих још се нису вратили из шуме. Опасан уколико би се нашао на слободи.

26. Недељковић Дамњан, Велеречи, срез таковски, земљорадник.

Активни сарадник комуниста. И пре комунистичке акције подржавао њихову идеју. Врло опасан уколико би се нашао на слободи, јер би им без сумње и даље служио.

27. Петровић Славољуб, Велеречи, срез таковски, земљорадник.

Борио се у редовима партизана са пушком, те би га требало држати у логору до уништења комунистичке акције.

28. Вељковић Александар, Велеречи, срез таковски, земљорадник. Борио се у редовима партизана са оружјем, те га држати у логору до уништења комунистичке акције у Србији.

29. Радојевић Душан, Луњевица, срез таковски, земљорадник.

Борио се у редовима партизана са оружјем и за време њихове владавине био врло опасан. Уколико би се нашао на слободи опасан би био по становништво целог краја, те га држати у логору.

30. Пауновић Боривоје, Велеречи, срез таковски, земљорадник.

Борац са пушком у редовима партизана и нема гаранције да ово неће поновити, те га држати у логору док се акција комуниста у Србији потпуно не угуши.

31. Таловић Сретен, Брезна, срез таковски, земљорадник.

Својевољно приступио редовима партизана као борац са пушком и нема гаранције да ово не понови, те га држати у логору.

32. Козодер Срећко, Брезна, срез таковски, земљорадник

Комуниста и учесник у свим комунистичким акцијама. Опасан уколико би се нашао на слободи.

33. Мијатовић Милан, Луњевица, срез таковски, земљорадник.

Идејни комуниста и помагач организације комунистичких редова. Кућа именованог служила је за одржавање конференција комунистичких припадника, где су доношене одлуке о раду и

као магацин за пљачкане ствари. Био у обавештајној служби и важио у њиховим редовима као истакнути присталица комунистичке идеје. Врло опасан.

34. Мијатовић Цветко, Брезна, срез таковски, земљорадник.

Својевољно напустио редове четника и пришао комунистима. Борац са пушком, те га држати у логору све док се комунистичка акција потпуно не угуши.

35. Тодоровић Остоја, Сврачковци, срез таковски, земљорадник.

Члан комунистичке породице Тодоровић и као такав учествовао у организовању комуниста. Запажен својим илегалним радом и пре пада Горњег Милановца у комунистичке руке и због овога био у затвору. Опасан уколико би био пуштен из логора.

36. Видојевић Миливоје, Луњевица, срез таковски, земљорадник.

Идејни комуниста и као такав помагао разорну комунистичку акцију у срезу. Врло опасан.

37. Ристивојевић Драгомир, Врнчани, срез таковски, земљорадник.

Својевољно приступио комунистичким редовима и био борац са пушком. Опасан уколико би се нашао на слободи.

38. Андрић Миодраг, Прањани, срез таковски, пиљар.

Идејни комуниста и као такав напустио посао у Београду да би се нашао у комунистичким редовима и борио се за идеју. Врло опасан.

39. Томовић Милутин, Коштунићи, срез таковски, земљорадник.

Активан борац са пушком у редовима партизана и нема гаранције да ово у даном моменту не понови, те га држати у логору.

40. Јевтовић Радосав, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

Припада комунистичкој породици и комунистичке редове активно је помагао, те га у логору држати док комунистичка акција траје.

41. Јевтовић Радомир, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

Активни учесник у борбама на страни комуниста заједно са сином, који је погинуо. Врло опасан уколико би се нашао на слободи.

42. Тодоровић Милисав, Сврачковци, срез таковски, земљорадник.

Активан борац са пушком на страни комуниста. Члан комунистичке породице Тодоровића. Опасан уколико би се нашао на слободи.

43. Продановић Радиша, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

Активан у помагању комунистичке акције. Опасан уколико би се нашао на слободи.

44. Милановић Радиша, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

Активан у помагању комунистичких акција. Опасан уколико би се нашао на слободи.

45. Недељковић Стеван, Леушићи, срез таковски, земљорадник.

Активни комуниста и као такав активно помагао комунистичку акцију. Отац Радисава Недељковића, опасног комунисте и пол. комесара који се и данас налази у шуми. Врло опасан.

46. Јовановић Драгослав, Велеречи, срез таковски, земљорадник.

Активан борац у комунистичким редовима и нема гаранције да ово у датом моменту не би поновио, те га држати у логору.

47. Мирковић Драгиша, Коштунићи, срез таковски, земљорадник.

Активан комуниста и врло опасан. У намери да у датом моменту понови своју активност прикрио већу количину оружја и муниције. Одржавао везу са Костадином Лукићем, комунистичким вођом за срез таковски, који му је дао извесну суму новца са циљем који нама треба да буде добро познат. Врло опасан.

48. Миливојевић Драгослав, Брђанин, срез љубићки, абација.

Активан борац са пушком. Опасан уколико би се нашао на слободи.

49. Урсулић Душан, Брђани, срез љубићки, земљорадник.

Комуниста и као такав активно са пушком учествовао у комунистичким редовима. Опасан уколико би био пуштен из логора.

50. Симић Петар, Љиг, срез качерски, трговац.

Организовао комунистичке одреде и пропагирао комунистичке идеје међу сељацима. За време акције борио се са пушком. Опасан.

51. Милетић Живомир, Љутовница, срез таковски, учитељ
Истакао се у одржавању комунистичких пропагандистичких зборова по срезу таковском. За време акција које су комунисти предузели био под оружјем. Врло опасан.

Пов. Бр. 416
10. I [19]42. год.

Срески начелник
В. Михаиловић, с. р.

[Историјски архив Чачак-несигирано; Радисав Недељковић, *Сећање и зајиси*, 1988, стр. 224.233]

Од ове групе 41 борац је стрељан у априлу 1942. године. Десеторица су пушћена кућама, али су их одмах ликвидирале четничке шројке, или су касније, откривени на партијском раду, ухашени и стрељани, или, пак, одведени у Бањички логор. Свега петоро је дочекало ослобођење земље. У тој групи био је 10 чланова КПЈ.

Др Миливоје Урошевић у својој књизи Трећа чета – традиција отпора, буна и ратова, пише о хашењу, мучењу и убијању бораца партизанског одреда у љубићком срезу:

Затвори у Чачку, Краљеву и Крагујевцу и другим местима све су пунији партизанских бораца и њихових симпатизера. Не мали број изведен је и стрељан, а много их је упућено у логор на Бањици, одакле су неки доспели и у разне фашистичке логоре широм Европе.

Четничка организација на територији среза љубићког, поред уређивања општинских управа са четничким истакнутим личностима у прогону партизана, приступа формирању и команди места. За команданта места у Трепчи постављен је резервни потпуковник Милисав Бојовић. Он ће касније постати и ратни злочинац. За његовог заменика постављен је резервни потпуковник Радојица Цветић, такође ратни злочинац. Драгиша Вранић постављен је за команданта места у Мојсињу. Командант места у Остри постаје Драгојло Симић, један од најзагриженијих противника партизана.

Још у првој половини децембра, одмах после немачких казнених експедиција, формиран су четнички такозвани „преки судови“. Ови судови су доносили одлуке о кажњавању партизанских бораца. Преки суд у Доњој Трепчи донео је одлуку, између

осталог, да се сваком партизану борцу и активисти удари по двадесет пет батина. Решено је, такође, да се сви партизани похапсе. Четнички преки суд осудио је на смрт Исаила Бојовића, командира Шесте љубићке чете, затим Милована Бојовића, Милосава Ђоковића и Милутина Бојовића, борце Треће љубићке чете.

После пораза Шесте чете у Брђанима, њен командир Исаило Бојовић, покушао је да пређе у илегалност. Дошао је у контакт са својим укућанима, који су га наговарали да се пријави четницима. Речено му је да је Милисав Бојовић обећао да му гарантује живот, односно безбедност. Међутим, то је била само клопка, помоћу које је ухваћен Исаило Бојовић. Када се пријавио, с њим су, чак, коректно поступали. Осталу тројицу, међутим, страшно су мучили, а њега нису ни дохватили. Пресуда преког четничког суда није извршена у Доњој Трепчи. Сви осуђени на смрт спроведени су у Горњи Милановац. Спровели су их четници из Доње Трепче и предали недићевцима у Горњем Милановцу.

Када су предати недићевцима, ови су их тако страшно претукли, посебно Милована Бојовића, коме је био потпуно сљуштен нос са лица. И после доношења пресуде, поново су тучени. Исаило Бојовић и Милован Бојовић су стрељани 8. децембра, а Милосав Ђоковић и Милутин Бојовић су остали затворени у Горњем Милановцу. Одатле су спроведени у Крагујевац, затим у Краљево, па на Суви Брег у Љубићу, а најзад у Прељину. Одатле су пуштени кућама.

– Онај мали (Милован) одмах је пао. А онај дугачки (Исаило) – никако да рашчистимо с њим!... Не пада. Кличе: „Живео Стаљин!“, „Живела Комунистичка партија Југославије!“ Тако су прокоментарисали извршење грозног злочина недићевски жандарми, враћајући се пошто су испалили хице у измрцварена тела Милована Бојовића и Исаила Бојовића, командира Шесте љубићке чете.

Већ 1. децембра командант четничког равногорског корпуса Предраг Раковић, по налогу Драже Михаиловића, успоставља везе са добровољачким одредом којим командује Марисав Петровић. Он му се ставља на располагање за прогон партизана. Истог дана стигли су у Чачак и агенти Специјалне полиције из Београда за откривање и уништење организације Комунистичке партије.

Командир Треће љубићке чете Симо Урошевић опкољен је и ухваћен у једној кући у Горњој Трепчи, где се склонио. Четници му, тобож, гарантују живот. Чак су га водили да види децу

код куће. Међутим, одмах је спроведен у Чачак и предат Немцима ради стрељања.

Крајем децембра умро је од последица рата Бранко Миловановић, борац из Доње Трепче. На друму према Чачку, у Трсинама, четници и љотићевци, без икаквог разлога, заклали су Радоја Бојовића, земљорадника из Доње Трепче.

Многи борци и партизански активисти остали су дуже или краће време затворени у „Призадовом“ магацину у Љубићу и другим затворима. Они, као и њихова родбина, стално су били у неизвесности да ли ће бити стрељани или спроведени у логор. Неки од њих пуштени су кућама, па затим поново хапшени. Поједине групе из ових села спроведене су у Краљево. Руководиоци и војне старешине задржани су у затвору, а остали су пуштени кућама.

Шта су све доживљавали партизански борци у затворима крајем 1941. и на почетку 1942. године, аутентично сведочење је Животе Николића, партизанског борца у Трећој чети и првој тенковској чети наше армије, иначе потпуковника ЈНА у пензији, родом из Станчића:

„...Четници су нас везане из Бреснице спровели пешице у Чачак и предали у срески затвор у насељу Љубић. Тај затвор је и пре нашег доласка био скоро пун заробљених партизана, политичких радника и чланова народноослободилачких одбора. Било нас је око четири стотине затвореника. Затвор су чували недићевци жандарми, а био је смештен у једној великој згради, која је пре тога била магацин. Храну су нам доносили родитељи, или остала родбина.

Командир затворске страже злогласни жандарм Диклић, познати непријатељ комуниста још пре рата у Чачку, претио нам је да ће нас тући и „све идуће ноћи пострелати“. Тако нам је говорио сваког дана у затвору.

Због сталних претњи командира затворске страже, ми смо се за сваки случај, договорили са групама да извршимо напад на жандарме и да бежимо, ако почну припреме за стрељање, или почне мучење затвореника.

НА СУВОМ БРЕГУ МУЧИЛИШТЕ

Поред тога што су Немци и њихови помагачи, издајници свог народа, примењивали терор, мучење и батињања на сваком кораку, а нису презали ни од убијања на сваком месту, ипак је у чачанском крају Суви брег у Љубићу остао највеће мучилиште за партизанске борце, а у Војно-техничком заводу у Чачку највеће је стратиште и губилиште партизанско. Ту је на смрт осуђено и стрељано преко 900 партизанских бораца, а број оних који се упућују у логоре далеко је већи...

На Суви брег у Љубићу доводе се најистакнутији партизански борци. На овом злогласном месту претучени су бројни борци и активисти партизанског покрета. Поред туче и мучења, ови људи су сведоци невиђеног масакрирања људи и ужасног мучења. О томе потресно прича Мићун Бојовић из Доње Трепче, први курир Треће љубићке чете у штабу Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, члан Партије и истакнути политички радник у овом крају.

У масакрирању партизана на Сувом брегу истицао се полицијски агент Милан Ваљевац. У једној малој собици на Сувом брегу у исто време били су затворени: Мићун Бојовић, Ђорђе Бојовић и Милован Бојовић из Доње Трепче, затим Миломир Порчић из Катрге, Благоје Николић из Доње Горевнице, Милорад Милошевић из Прањана и Лазо Тешић из Љубића. Сви су били партизански борци с пушком у руци.

Једног дана, према казивању Мићуна Бојовића, у собу су ушли четници са агентом Миланом Ваљевцем. С њима је био и познати четнички зликовац Младен Радовић из Љубића. Сама појава четника изазвала је језу код ухапшених. Зарасли у браду и косу, са реденицима, бомбама и пушкама, са високо издуженим шубарама, које су се сагибале услед ниске таванице, са кићанкама напред пребаченим, закрвављених очију, деловали су као сабласти. Нису ни речи проговорили у почетку. Ухапшени су пред њима стајали као укопани. Дуго су их само фиксирали погледом, па су се затим, попут зверова, бацили на Благоја Николића, Миломира Порчића и Милорада Милошевића. Тукли су их цевима од пушака у стомак, затим тупим предметима по грлу. Агент Милан Ваљевац водио је уза се свога сестрића, дечака од четрнаест година, који се, када претучени падне, баца на њега, отпочиње да га дави рукама, све дотле док претучени не исколачи очи и не онесвести се. У том би случају престајао и прелазио на другу жр-

тву док су онесвешћеног поливали водом да би га повратили. У тешком масакру друговима су пребијане руке и ноге, неке је већ избијено око, са разбијених глава висили су парчићи огуљене коже. Од многобројних удара цевима пушака у стомак проваљене су им утробе, али ударци нису престајали. И грлићи пушчаних цеви били су кржави, а на нишанима су остајали делови утробе када се цев извуче из стомака премлаћеног партизана. Другови више нису могли да стоје, што је мучитеље доводило до беса. То их је довело у такву јарост, да су дочепали секиру, искасапили их и бацили у оближњу бару.

Све то догађало се уз стравичан урлик четника, тако да се човеку чинило да се не налази у свету реалности. Услед ноћног мраза секира се обледила крвљу и људским месом. Преживели другови су морали да оперу ту секиру по наређењу обесних четника.

Сасвим је извесно да су Немци и издајници показивали и примењивали свирепости према партизанским борцима на сваком месту и при сваком сусрету, али методи мучења и масакр примењен на Сувом брегу није превазиђен, мада су четници у свим селима кажњавали батинама партизанске борце, активисте и симпатизере.

[Миливоје Урошевић *Трећа чети*, стр. 211, 212, 215 и 216]

*

Крајем 1941. године на Сувом брегу у Љубићу налазио се штаб четничког команданта Предрага Раковића, који је готово непрекидно саслушавао заробљене партизане. Да би их што брже и што више изложио уништењу, а тиме и чишћењу „свог“ терена од утицаја комуниста, наредио је да се формира затвор, надалеко познат по свирепости с којом се поступало с партизанима. У затвору се налазило око четрдесет бораца, који су махом припадали четама Љубићког батаљона. Многе од ових бораца, после страховитог мучења, штаб Предрага Раковића, послао је у смрт. Сprovedени су у Чачак и предати Немцима, а ови су их стрељали у Војнотехничком заводу.

Негде око 25. децембра пошао сам из Љубића у Милићевце код деде, плашећи се одмазде. Кад избих на раскрсницу пута на Сувом брегу, испред затвора, чух позив четничког стражара:

– Еј, ти мали!

Окренух се и видех да се стражар обраћа мени.

Ја приђох.

– Чији си, и куда си пошао?

– Ја сам Миленка Никшића, а идем код деде у село Милићевце.

– Е, баш си наишао у прави час, да видиш како ти пролазе партизани.

Тренутак касније нашао сам се у мрачној просторији, из које ме заплусну задах зноја и крви. Назирао сам опружена људска тела по поду. Вид ми се полако адаптира на полутаму. Већ распознајем ликове.

– Познајеш ли кога од ове стоке партизанске? – питао ме је стражар.

– Не познајем! – изустих, једва, несигурним гласом.

– Овог у црвеном џемперу?

– Ни њега не познајем.

Био је то Милутин Тороман из Горње Горевнице, комесар партизанске чете, којег сам упознао у данима по ослобођењу Чачка. По глави и лицу видели су се трагови усирене крви.

– Торњај се одавде и причај где си видео и како изгледају партизани!

У свести ми се урезао лик, а посебно поглед Тороманов. Био је смирен. Одавао је утисак сусрета са дечаком којег раније никада није видео. Чинило ми се да сам у његовим зеницама видео светле искре. Са његовог лица избијало је самопоуздање, уз притајену радост због ненаданог сусрета и начина растанка.

Много касније сазнао сам како су Милутина мучили у затвору. Ударали су га дрвеном мотком, све до бесвести, очекујући затим да се поврати, а затим су поново настављали истом жестином. Везивали су га бодљикавом жицом, па опет тукли. Када су се ране мало зацелиле, почињали су новим мукама. Боли су га опанчарским шилом и камама по целом телу. Па опет остављали у животу, да би муке што дуже трајале. На крају је Милутин Тороман, бос, по снежном путу спроведен у Чачак и тамо стрељан.

На сличан начин мучени су скоро сви затвореници.

По методама мучења и свирепом поступању са затвореницима био је на далеко познат Милан Вукосављевић–Ваљевац, звани „Звер“. И у самом надимку изражене су његове особине, свирепост и нељудскост. Дању би се излежавао, а ноћу је чинио зверства.

Тако једне ноћи, око 23 часа, упаде у просторију код затвореника у пратњи два четника. С њима је ишао и један четрнаесто-

годишњи дечак. Био је то, кажу сестрић Милана Звера, којег је малолетног увалио у каљугу зличина. У рукама је држао једну цедуљицу, из које поче прозивати:

– Благоје Николић, Миломир Порчић, Милорад Трифуновић...

Прозвани поустајаше.

– Приђите ближе, сунце ли вам комунистичко! – продрао се Милан.

Тукли су из наизменично један по један. Ударали их опруженим шакама по врату, по целом телу и тако их сваљивали на под. А затим би наставили ударање ногама и гажење окованим потпетницама по целом телу. Сlike ужаса смењивале су се као на филмском платну. Седели су жртвама на грудима, стезали их око врата, а затим ударали кундацима по глави и стомаку, где су остајале ране из којих је цурила крв, видела се утроба. Тек тада је Милан Звер настављао свој пир. На балвану је секирицом комадао њихова тела, измрцварена и изранављена, а затим то баццо у оближњу бару. Јануарска студен и мраз заједно са водом у бари залеђивала је и унакажена људска тела.

Трагови мозга и људске крви остајали су на сечиву секирице. Сутрадан је нове затворенике Милан Звер присиљавао да му очисте секирицу, претећи им доласком нове ноћи и новим оргијама:

– Сачекајте само док дође ноћ!... Кости ћу вам поломити... Запамтићете ви Милана Ваљевца!

Тако је чинио Милан Звер. Он и његови помагачи, људи – звери.

[Владимир Никшић Дани страве, стр. 11–13]

*

Са првим децембарским данима 1941. године почеше масовније да падају партизанске жртве, оне које на превару голоручке похваташе и на смрт по кратком поступку осудише.

У партизанско село Прислоницу, 10. децембра 1941. године, упадоше црнокошуљаши Димитрија Љотића, који су себе називали „добровољцима“. Били су то припадници Трећег добровољачког одреда, који су, уз помоћ Немаца и четника, предузимали репресалије према свима онима који су се нашли на црвеном путу слободе.

Командант Марисав Петровић издавао је наређења својим хајкашима:

– Сазовите збор код задружног дома. Ниједна мушка глава од одраслих чланова домаћинства не сме изостати.

Нема поворка људи у сукненим гуњевима тискала се око задружног дома. Око њих униформисани љотићевци, под оружјем, спремни да и најмању непослушност казне оловним зрнима.

Према ранијем договору почеше издвајати припаднике партизанског покрета. У томе их усрдно помажу четници.

– Дође вам црни петак! – претили су поједини четници својим комшијама, са којима се, ко зна од када и због чега, завадише.

– Напред, с црвеним председником! – повика неко из гомиле.

Изведоше Милутина Ђоковића–Пирга, председника сеоског народноослободилачког одбора.

Поче ислеђивање.

– Јеси ли ти Милутин Ђоковић? – питао је официр–иследник.

– Јесам.

– А да ли си ти био председник партизанске општине?

– Ја јесам!

– Ко тебе изабра за председника?

– Изабрао ме народ!

Међу присутнима завлада тајац.

– Да ли је то истина? – обрати се надмени официр гомили.

Присутни су ћутали.

Разјарени иследник потеже пиштољ. Разлегоше се пуцњи. То је био једини начин да се прекине неугодна тишина. Црвени председник паде изрешетан куршумима. Само неколицина присутних који су стајали у непосредној близини могу су приметити искре радости у очима смртно погођеног председника. Њима је изражавао захвалност бирачима, што су ћутањем одобравали његове предсмртне речи.

[Владимир Никшић, *Дани сјраве*, стр. 7–8]

*

Готово да није било дана у децембру 1941. године у којем се истовремено у више села нису изводили злочини над партизанима. Првог децембра Доња и Горња Трепча су блокиране од јединица немачке казнене експедиције, јачине једног батаљона. У хајци за партизанима немачким јединицама се придружише и љотићевци, које је предводио поручник Павле Богићевић из Кнића, затим самозвани Пећанчев војвода Павле Гучанин и четници Драже Михаиловића, њих око педесет, махом из околних села.

Похватане мештане доведоше на брдо Орловац. Било их је од 15 до 70 година старости. Почеше издвајања.

– Они који су уписани у четнике нека изађу на ову страну! – наређивали су немачке слуге.

Пошто им се погледи сусретоше, четници се издвојише. Преосталима приђоше селектори, док су Немци држали у обручу опкољене и пратили педантан рад својих савезника.

– А сада нек се издвоје они који су били под оружјем у партизанским јединицама! – поново се зачу глас командујућег.

Четрнаест похватаних бораца нађе се на другој страни.

– Ове стрељати одмах! – кратко издаде наређење немачки командант.

У том моменту из оне гомиле преосталих издвоји се и изађе педесетшестогодишњи Василије Бојовић, стари ратник. Лаганим и одмереним кораком упуту се према немачком команданту, са којим стајаше Павле Богићевић и Павле Гучанин: И тада ратник из Првог светског рата Василије Бојовић проговори чврстим, али дрхтавим гласом:

– Пустите ту децу, то нису комунисти. Овде сам само ја комуниста. Мене стрељајте.

Завршавајући ово излагање стари ратник се упуту према групи одређеној за стрељање и стаде испред осталих.

Смртну пресуду прочитао је Павле Гучанин. Стрељање су извршили љотићевци и четници. Немачки официри су само извршили контролу. Са стрељаним партизанским борцима стрељан је и велики патриота, храбра старина Василије Бојовић.

Само два дана иза тога на истом послу су се нашли опет Немци и љотићевци. Са њима и Павле Гучанин. Овог пута у селу Мојсињу група за стрељање бројала је 36 заробљених партизана. Зачуђени хладнокрвним одласком партизана у смрт, издајници и Немци су хели да пронађу појединце који би се јавно одрекли

партизанског пута. Из групе осуђених на смрт извели су шеснаестогодишњег омладинца Велимира Анђелића, из Остре.

– Опростићемо ти живот, Велимире – предлагали су четници, ако узвикнеш: „Живео краљ Петар II“.

Велимир их посматраше подругљивим погледом, који се затим усмери према групи од које га одвојише. И брат му се налазио у истој групи. Погледи свих уперени су у дечака и с нестрпљењем се очекивало шта ће рећи.

– Шта чекаш Велимире! – пожуривали су четници.

Накашља се Велимир мало, а пошто иступи само један корак испред, кликну колико га грло носи:

– Живео Совјетски Савез! Живела партизанска борба!

Изненађени поступком неустрашивог дечака, кундацима га четници вратише у групу из које је изведен само неколико тренутака пре тога. Стрељан је заједно са братом и још тридесет партизана.

Киван на држање партизана из Трепче, Остре и Мојсиња, четнички командант Павле Гучанин је 30. децембра убио на свиреп начин и партизана Радоја Бојовића из Доње Трепче ударајући га камом кроз уста.

[Владимир Никшић, *Дани сјраве*, стр. 21–23]

*

У селу Брђани живи стари Михајло Шенчевић са сином Ратком. Сазнао сам од њега потресно казивање, којег моја брзоплета рука није у стању да забележи и пренесе. Или није бар у могућности да то учини оном снагом којом ми је то ова старина саопшти.

Било је то на почетку месеца децембра 1941. године. У село упадоше јединице потерног одреда недићеваца, које у село стигосе из правца Горњег Милановца. Командант је био Милан Калабић. Тог дана мештанима су домаћи четници преносили наређења:

– Све мушке главе од петнаест до седамдесет година старости морају доћи на збор код основне школе. Изостанак кажњава се стрељењем.

Стари Михајло био је код куће са синовима Мирославом и Ратком. Нису имали куда. Морадоше поћи на збор. Успут наврати код куме Илинке Савић, чији је син Милутин био, као и његов

син, активни подофицир бивше Југословенске војске. У време устанка кумство им би помућено различитим путевима, којима су пошли. Милун се придружио четницима, а Мирослав, са братом Ратком, партизанима. Зато се Михајло у име крштења и венчања од давнина обраћао Илинки:

– Кумо, реци Милуну да ми спасе синове.

– Твој син се заклео краљу, а пришао комунистима. Зато му нема спаса. Мора бити убијен – одговори бездушна кума.

Нешто пред подне, пред школом се беше сјатило цело село. Са недићевцима је било и око четрдесет домаћих четника. Мештана.

– Они који су били у партизанима нека се одвоје на страну – командовао је један официр.

Домаћи четници су помагали да се наређења стриктно спроведу.

Обилазећи строј официр застаде пред Михајлом и његовим синовима.

– Ти ли си организовао ове комунисте?

Отац је ћутао.

Уносећи се у лице Мирославу, официр је почео псовати:

– Зар ти издаде краља и отаџбину? Погази заклетву? Јеврејима душу продаде?

Пљеснуше ударци.

– Одвалите им по четрдесет батина! – наредио је четницима.

Милојко Боровњак приђе Михајлу, па, гладећи густу браду, шаком десне руке, добаци:

– Дођи да ти светим водицу. Само пази. Ако закукаш батине се не рачунају!

Дуго је трајало батинање. После тога претучене поново постројише.

Отац изађе пред строј. Настаде тајац. Официр се усправи, па готово у ставу мирно, полугласно изговори ужасно тешке речи:

– Кога сина волиш да ти убијемо?

Пренеражен питањем, Михајло је ћутао, просто не верујући у могућност да му поставе такво питање. Хладан ветар је звиждао. Ледио је дах на уснама. Па, ипак, нико није осећао хладноћу.

– Говори, или ћемо стрељати обојицу!

Отац се трже. Схвати сву тежину тренутка и суровост судбине. Сви погледи били су упрти у старца. Браћа се погледаше.

– Убијте мене, господине. Пустите ми децу.

– Била би то сувише мала цена – одговори официр, кезећи се, цинично и заједљиво.

– Спалите ми кућу. Однесите све што у зградама и на имању има, само ми њих ослободите! – молио је старац.

– Одлучуј се брже, кога волиш да убијемо, док за обадва не буде било касно – претио је злочинац.

Ратко ми је мање живео... Мирослава ће и онако убити...

– Говори, док нисам командовао паљбу.

Тргоше ове речи старца.

– Оставите ми Ратка! – тешка срца изустити старац.

– Твојој жељи ћемо удовољити – рече официр, развлачећи усне у широк осмех.

– Могу ли да напишем коју реч? – питао је Мирослав.

– Кога ђавола имаш да пишеш, кад ћеш ускоро бити убијен.

– Да се опростим од жене и детета, које тек ускоро треба да дође на свет.

– Ето ти оца, па њему реци шта имаш.

– Тата...

Отац се трже. Низ образ линуше сузе. Са чела потекоше крупне капи зноја, па мешајући се са сузама сливаху се низ бреду и лице.

– Поздрави ми дете и реци му ко му је отац био! – биле су задње речи Мирослављеве.

– Хоћу, сине. Једва изустити отац, гушећи се у сузама.

Тог кобног децембарског дана Мирослав је стрељан. Михајло и Ратко са осталим били су спроведени у Горњи Милановац. Ту су им ударили још по шездесет батина.

[Владимир Никшић, *Дани сјраве*, стр. 679]

*

У хроници села Неђришора аутор Радослав-Раде Јованчевић пише о шерору над припадницима партизанског покрета на подручју општина Марковица (Драгачево), по сведочењу Милорада-Мила Мишровића, који је прошао кроз затворе у Марковици, Гучи, Чачку, Бањици и Норвешкој:

ЧЕТНИЧКА ХАЈКА НА ПАРТИЗАНСКЕ БОРЦЕ

У Гучу су нас спровели Васо Шибинац, Гојко Савковић и Владан Ковачевић. Кад су нас дотерали у Гучу, Гојко и Владан су ми наредили да се свлачим. Оставили су ме у гаћама и неком старом џемперу. Уместо цокула дали су ми њихове кондуре. Све што је било вредно, узели су ми. У затвору ми је неки Јеврејин дао каљаче и панталоне сашивене од шаторског крила. Тада су са овог терена били похватани и стрпани у затвор Светислав Недовић и Жика Ковачевић.

У Гучи су нас мучили и малтретирали, да се и данас чудим како смо све то преживели. Тих децембарских дана на Светислава Недовића су изручили пун чабар хладне воде, па га таквог затворили да се смрзава. Мене су тукли чекићем. Након страховитог мучења и гладовања нас неколико су повезали и спровели пешке у Чачак, а одатле су нас отерали у Бањички логор. Нешто касније, мене и Жика су транспортовали у северну Немачку, па у злогласни логор Корге. Жику су у овом логору уморили, а ја сам успео да побегнем у Шведску.

Утврђено је да су четници почетком децембра, поред Милорада Миатровића, похватили и држали у затвору у Марковици још следеће Негришорце: Душана Илића, Милету Станића, Милојка Милосављевића Јанта, Ненада Ружића и Славомира Дуњића...

Младића Милоша Шћепановића, дечака без оружја, ухватили су у Негришорима и спровели у затвор у Марковици. Сутрадан га је извео Сретен Ковачевић пред општинску зграду, зарио му каму у груди, па га после тога преклао. Сељаци су га сахранили недалеко од насеља.

Мито Ћебић, четник из Дљина, убио је младу партизанку Росу Алексић из Чачка. Иза Марковице су убили Драгутина Крстића, ковача са Умке.

У четничком затвору се тих децембарских дана нашао и Савва Савићевић, партизан из Жаркова код Београда, који је покушао да се преко овог терена пребаци у Санцак. О њему су причали да је студент. Преузели су га четници из групе Милутина Јанковића и повели у Лучане. Убили су га у Потајнику, у центру Негришора, на путу којим је пре неколико дана протутњала немачка офанзива. Јанковић је лично пуцао из пушкомитраљеза у заробљеног двадесетогодишњег младића. Његово избушено тело куршумима, као грудна мета на стрелишту, остало је превешено

преко обале доле ка потоку: Велика жута коса се расула низ страну.

[Радисав Раде Јованчевић, *Негришори*, стр. 252–252.]

*

Радисав Недовић о хапшењу и мучењу партизана на подручју села у околини Марковица, ише:

После продора Немаца на слободну територију, њихове оружане снаге, у савезништву са четницима, недићевцима, љотићевцима и другим агентима и сарадницима, организовале су хватање, хапшење и убијање припадника партизанског покрета.

Осим у Чачку и Гучи, и у свим општинским центрима формиран су затвори. Такав затвор, по наредби четничке команде, образован је и у Марковици првих дана децембра. За неколико дана у овом затвору су се нашли борци партизанског одреда, одборници НОО-а, и други који су помагали партизански покрет из Дучаловића, Ртара, Марковице и Негришора, али и неки борци које су четници ухватили на овом подручју. Овде су затворени: Витомир Вуловић, Милорад Миле Митровић, Станоје Цане Пантелић, Душан Илић, Ратко Шибинац, Тимотије Радојичић, Милета Станић, Живорад Ковачевић, Светислав Недовић, Десимир Радојичић, Милорад Пантелић, Радисав Ковачевић, Милојко Милосављевић Ланто, Ненад Ружић, Боривоје Пантелић, Миљко Томовић, Видоје Томовић, Светомир Томовић, Војимирка Јовашевић, Јосип Јосо Јовашевић, Славко Ђунисијевић, Милоје Пантелић и Јела Петровић, али и Сатанислава Цала Терзић и Зора Сарага из Чачка, Спасоје Вукчевић из Црне Горе, Трифун Маћић из Папратишта и још неки припадници партизанског покрета.

Четници су затвореницима покупили личне ствари: сатове, прстење, новчанике, новац, делове одеће и обуће... Највећи број похапшених је у затвору лежао полуодевен и готово бос, само у чарапама. На њихове протесте поједини четници су им говорили да њима то неће бити потребно, стављајући им до знања да ће ускоро бити убијени. Саслушавања и малтеретирања била су свакодневна. Светислава Недовића су оптужили што је, као потпредседник Среског НОО-а, издао решење да се манастиру Тројице узме нешто хране и стоке за потребе партизана. Њега су четници уступили Милутину Јанковићу, који се тих дана нашао у Марко-

вици. Овај га је, уз помоћ неких својих четника и Добросав Ковачевића, четника из Дучаловића, саслушао и батинао. Док су Недовића тукли и малтертирали, Драгутин Протић се заједљиво смејао и добацивао увредљиве и погредне речи на рачун партизана и њихових сарадника. У грубостима и мучењу партизана нарочито су се истицали: Драгутин Протић, Добросав Ковачевић, Средоје Ковачевић, Сретен Ковачевић, Коста Дивљаковић, Миљко Јовашевић... А Аврам Петровић из Ртара, који је вршио дужност председника општине, често је посећивао затворенике. Он је увек омаловажавао партизански покрет и поједине борце. Једном приликом рекао је Славку Ђунисијевићу, са којим је био у завади:

– Ти мени уби ћурку! За моју ћурку, отићи ће ти глава.

Сви похапшени у Марковици задржани су у затвору око десетак дана. Тада су неки спроведени у Гучу, а други пуштени кућама, уз обавезу да се сваког дана јављају четничкој команди у Марковици. У Гучу су спроведени: Милорад Миле Митровић, Станоје Цане Пантелић, Светислав Недовић, Душан Илић, Живорад Ковачевић, Славко Ђунисијевић, Тимотије Радојичић, Витомир Вуловић и Спасоје Вукчевић, Славко Ђунисијевић и Спасоје Вукчевић су након неколико дана из Гуче спроведени у Чачак, где су стрељани код ВТЗ. У логор на Бањицу спроведени су: Митровић, Пантелић, Ковачевић и Вуловић. Из Бањичког логора интернирани су у Норвешку Миле Митровић и Живорад Ковачевић. Тамо је Живорад Ковачевић страдао почетком 1943. године. Светислав Недовић се из Гуче спасао уз помоћ четничког капетана Милојка Обренића, са којим се познавао из времена Првог светског рата.

Четници се нису задовољавали само са хапшењем, малтертирањем и батинањем присталица партизанског покрета. Многи су и руке окрвавили. Првих дана децембра четник Мито Ђебић из Дљина убио је у Дучаловићима Росу Алексић из Чачка. „Војвода“ Милутин Јанковић, преузео је од четника у Марковици Савића Савићевића, партизана из Жаркова код Београда, кога су четници ухватили. Њега је Јанковић одвео са собом и убио у Потајнику. У Росољама између Ртара и Марковице четници су убили Драгутина Крстића, ковача из Умке. За његову смрт је после рата одговарао земљорадник Богосав Мирковић из Ртара. У Лучанима су четници из Марковице, 21. јануара 1942. године убили Миломира Милосављевића из Дучаловића, командира и комесара чете у Драгачевском батаљону. Њега је убио Миљко Јоваше-

вић из Марковице, уз саучешће свог земљака Аврама Обреновића. Сретен Ковачевић, четник из Дучаловића, заклао је у Марковици јануара 1942. године Милоша Шћепановића, шеснаестогодишњег дечака из Лумбарде...

[Радисав С. Недовић, *Рџари*, стр. 97–98]

*

ЧЕТНИЦИ УХВАТИЛИ РАТКА МИТРОВИЋА И ПРЕДАЛИ НЕМЦИМА

Историјар др Младен Стефановић љише:

У селу Жежевици, на месту званом „Долови“, четници Божицара Ћосовића–Јаворца, уз помоћ четника мештана, ухватили Ратка Митровића, политичког комесара Чачанског партизанског одреда. Група која га је ухватила, није га препознала, али у том моменту су стигли: Настас Спасојевић, командир четничке чете из Горачића, Алекса Швабић из Рајца и браћа Стеван и Никола Вучићевић из Жежевице, који су препознали Ратка, и тако је био ухваћен. Везали су га, спровели у Заблаће и затворили у кафану Јанићија Поповића, где се већ налазило око 130 припадника народноослободилачког покрета. Сутрадан га је четнички војвода Радомир Марић предао Немцима, који су га заједно са домаћим издајницима обесили у Чачку 11. децембра 1941. године.

А ево шта је о хватању Ратка Митровића, записао у својој бележници Милутин Стојић: „Милун Сретенковић са својом патролом ухватио је Ратка Митровића код Уроша Поповића куће у Жежевици. Сат му је узео Алекса Швабић, чизме Стојадин Вучићевић, револвер и новац Милун Сретенковић, а тукао га Алекса Боровић.“

Четнички командант места у Жежевици је Радојица Странанчевић из Бањице. Четнички злочинци, браћа Реља и Марко Радосављевић из Жежевице, поред осталих партизана, убили су 12. децембра 1941. године, чак и свога брата Милију, који је био на страни партизана. Он им је био брат по оцу и није имао деце. Због болести Немци су га одмах пустили из заробљеништва и он је дошао кући. Убили су га и због тога како би се дограбили његове имовине.

*

У Војнотеничком заводу Чачак формиран је 8. децембра 1941. године немачко-љотићевско-четнички преки суд на челу са истакнутим љотићевцем свештеником Драгутином Булићем. У исто време формирана су и три одељења: „А“ одељење – у коме су се налазили затвореници који још нису били ислеђени; „Б“ одељење – у коме су били затвореници осуђени на батине и у логоре; и „Ц“ одељење – у коме су затвореници били осуђени на смрт. Преки суд је заседао готово свакодневно, у току децембра 1941. и јануара 1942. године, а затим је премештен у Краљево. За време свог заседања у Чачку, осудио је на смрт око 600 припадника партизанског покрета, као и један број у логоре и на батине.

У току децембра 1941. године по пресуди преког суда у Чачку стрељана су 22 партизанска борца и сарадника.

Из Бањице борци Прве трнавске чете: Драгиша Албић, Кузман Радовановић, Вилотије Радовановић, Драгомир Рајић, Љубисав Симовић и Миодраг Прелић, сарадник партизана.

Из Жељевице борци Друге липничке чете: Милан Божић, Миладин Бошковић, Урош Веселиновић, Млађен Петровић и Богољуб Крстић, партизански одборник из 1941. године.

Из Рајца борци Друге липничке чете: Мића Мартаћ и Добривоје Лукић (потомак Аврама Лукића, члана Карађорђевог Правитељствујушћег совјета), као и Миливоје Властелица.

Из Липнице борци Друге липничке чете: Симеун Вујовић, Станимир Јоксић, Сибин Славковић, Радојица Ћендић (једно време је био у Четвртој липничкој чети), а као партизански одборници Богдан Властелица и Бранислав Јоксић, као и симпатизери Миливоје–Мико Властелица и Драгић Делић.

Посебно је био тежак приказ осуђених на смрт оца Бранислава Јоксића и сина Станимира, које су непријатељи везали жицом једног за другог, а то је све гледао из одељења „Б“ други Бранисављевић син Јовиша, који је отеран у Бањички логор, а затим у логор у Норвешку, одакле се није жив вратио кући.

Тих првих децембарских дана стрељања код Војнотехничког завода у Чачку сећа се Милан Веселиновић, који се у то време налазио затворен у Заводу: „Једно јутро у зору, Немац је позвао нас четворицу затворених партизана. Дали су нам ашове, крампове и лопате и дотерали нас на место иза Завода где је био врбак пун воде. Наредили су нам да копамо раку. Скоро смо били готови, кад од Завода видимо да терају четворицу везаних

партизана по два: Радојицу Ћендића из Липнице и Млађена Петровића из Жежевице, а друга двојица су ми били непознати. Љотићевци су нам наредили да изађемо из раке.

Ове везане су привели. Ова двојица су ме добро познавали, гледали су ме и као да су хтели нешто да ми кажу, али нису могли. Команда је пала, гађали су их с леђа у правцу срца и тако су падали у раку. То је за мене био најстравичнији приказ у животу.

Са свирепим и грозним мучењима припадника народноослободилачког покрета највише се истицао Милан Вукосављевић–Ваљевац, који, поред других, исекао секирицом и Милана Јовановића, члана КПЈ из Бањице.

Немци, недићевци и четници Драже Михаиловића, 19. децембра 1941. године, извршили су блокаду села Жежевице, Бањице, Липнице и Рајца, похватили велики број припадника партизанског покрета и отерали у Војнотехнички завод у Чачку, где им је судио преки суд...

Среда, 31. децембар. Прича како је добра храна код страже у Жежевици. Радојица Страњанчевић, Милун Сретеновић и Бранко Поповић принели лонац са кајмаком одузетим од партизана и са погачом једу. Сваки дан одузимају овце, говеда од партизана за храну. Општа пљачка. Што Немци не стигну да узму, то опљачкају четници. Милојко Сретеновић наређује Миливоју Филиповићу да дотера овцу да он не би ишао. Раде Дробњак заклао јуне Милије Маринковића и сав се замастио.

[Др Младен Стефановић, *Хроника Жежевице, Бањице, Липнице и Рајца*, стр. 220–221 и 236]

*

О хайшењима, мучењима и прогонима припадника партизанског покрета у Атеници и Кулиновцима сведоче Вук Пејровић и Димитрије Јањић у књизи „Непокорени“:

Доласком Немаца и заузимањем слободне територије, у Атеници и Кулиновцима се појављују бројни четници. У мањим или већим групама пресећу партизане, неке убијају, а већину у групама предају Немцима. Истина, само дан-два по доласку четника у село, није било прогона. То потхрањује илузију да ће Немци држати градове, а партизани села. Таква илузија, међутим, губи се постепеним нестајањем партизанских јединица са овог терена, а потврђено је право стање и однос окрутног окупатора већ 4. децембра 1941. године. Тога дана Немци, у више акција и наврата, извршили су масовно стрељање партизана, уз пуну по-

дршку и помоћ домаћих издајника. Неколико проверених изјава грађана и бораца, које, са незнатним одступањима, показују начин извршења овог гнусног злочина:

„Немци су из зграде Војнотехничког завода у Чачку, нешто око 10 часова, потерали групу од око 30 људи, међу њима и тричетири жене. Везане дотерали су у њиву, власништво Мијалка Мишовића, где је импровизовано стрелиште. Уствари, то су Немци у току лета ископали, ради обуке својих војника у гађању. На ивици ових рупа стрељали су доведене партизане. Неки од стрељаних падали су у рупе, а неки ван. Стрељање је вршено из митраљеа. После извршеног стрељања, један немачки официр пуцао је у сваког оног ко је још показивао знаке живота. Потом су сви побацани у рупе. Ради сигурности, сада је пуцано из машинки у тела партизана. После тога на ове лешеве набацан је тањи слој земље и постављен стражар да обезбеђује то стрелиште“.

Друга група дотерана је један сат касније, око 11 пре подне. Бројала је 30 људи, а сада је само једна жена. Поступак у свему исти као и са претходном групом.

Још једна, трећа група, од 20 људи доведена је на стрелиште око 13 часова истог дана. На истом месту и на исти начин и они су лишени живота. За четврту групу, као да није било места на овом губилишту. Тридесет нових партизанских бораца, истог дана, стрељано је код циглане Радомира Васовића.

Стража, коју су Немци поставили на овом губилишту, повучена је тек после 21 часа. Сељаци из Кулиноваца довршили су закопавање ових лешева, јер је преко њих набачен веома танак слој земље, па су пси почели да развлаче лешеве. Међу стрељаним су и Славомир Радоњић, радник, члан Партије, Душан Петровић, звани Ливац. Оба су живели у Кулиновцима. Истог дана стрељани су и Борисав Јовановић из Гуче, затим Сретен Карличић из Чачка и други.

Међу стрељаним из Атенице и Кулиноваца су партизански борци, које су четници, 3. децембра ухватили у Грабу, код Перишића кафане. Све су то борци из Чачка и околине, а борили су се у саставу Ужичког партизанског одреда. После повлачења Ужичког одреда, ови борци су упућени у Чачак, па су их четници у Гучи, и даље успут, заробили и предали Немцима. Били су ухваћени и Бојо Лазовић и Крстомир Чубрић из Кулиноваца и Милан Симеуновић из Атенице. Боја Лазовића пустио је Велибор Ћирковић, четник, док су се Симеуновић и Чубрић извукли на тај начин што су изјавили да се враћају из ваљалице, где су однели су-

коно на ваљање. Показали су и дрвени рабош, који су успут направили. Тако су избегли заробљавање, а тиме, највероватније и стрељање.

У доњем делу Атенице, у фабрици кожа, смештен је љотићевски добровољачки одред, који, такође, започиње своју акцију упоредо са акцијама немачких јединица. Четвртог децембра ова јединица упућује један број људи са тробојницом на челу, у акцију прикупљања оружја у ова два села. Тим одредом командује Марисав Петровић из Крагујевца. Јединица блокира део села и сакупи све способне мушкарце, који немају четничке легитимације. У доњем делу Атенице сабирно место је код воденице Раше Гавровића, а у горњем делу села код нове основне школе. Од сваког приведеног безусловно се тражи предаја пушке. Људи немају пушака, па настаје страховита туча. Преко блокова камена, а код школе преко снопова кукурузне шаше, преваљивани су људи и тучени све дотле, док не обећају да ће предати пушку. Са посебним задовољством батинао је партизанске борце љотићевац Бабић, веома развијен и снажан човек. Под батинама људи изјављују да ће предати пушку, без обзира што је немају. Дозвољавано им је да оду до куће, па су појединици, да би обезбедили пушку, нудили краву, вола и друго, а било је случајева, као Видоје Стеванчевић, који је понудио плуг земље и краву ономе ко му да пушку. Миленко Лишанчић дао је домаћем четнику Радомиру Перишићу свињу, чизме, панталоне и богат ручак за неколико четника, да посведоче код љотићеваца да су му они одузели пушку. Војин Војиновић, имућни сељак, на превару отео пушку четнику Обрену Главоњићу. Ту пушку предао је да би откупио без батина свога сина Уроша. При томе, на адресу Обрена Главоњића, гласно и пред свима рекао је: „Због таквих је мој Урош морао да иде у партизане“.

Тешко је набројати све поступке и сва мучења примењена овом приликом над партизанским борцима. Наводимо само имена оних, мада не у целини, који су тучени: Миленко и Милан Симеуновић, Властимир Манговић, Драгољуб Недељковић, Мика Јанковић, Деспот Пауновић, Радомир Пауновић, Иванко Шолајић, Драгослав и Бојо Нешовић, Душан и Рајко Баралић, Милан Марковић, Прибислав Петронијевић, Боривоје Икодиновић, Блажимир Јовичић, Матија, Будимир, Миленко и Станимир Лишанчић, Гвозден Трипковић, Милан и Миленко Јањић и други.

Истоветан поступак са прикупљеним грађанима поновљен је и у Кулиновцима, с тим што је зборно место и сабиралиште код Мишовића куће. Тучен је већи број лица, као и у Атеници.

Сви они који су имали оружје да предају, упућени су, под стражом у колони у село Трnavу, да тамо предају оружје. Они који нису имали оружје, позивају се на четнике као сведоке да нису били под оружјем. На тај начин, извeстан број партизана избегао је мучење и тучу...

У Атеници и Кулиновцима, а и у другим селима, схваћена је сва тежина ситуације. Знало се да неће много времена проћи до почетка хајке на партизанске борце. Поред Немаца и љотићеваца, очигледно је, појавиће се као гонитељи и домаћи четници. Они су, готово истовремено дошли. Чета Мића Ружичића, из Трнавe, четници Милутина Јанковића и Штаб „Сложна браћа“ (Јаворац, Смедеревац, Мојсиловић) спуштају се у села око Чачка. Почину масовна злостављања и прогони. Поручник Мијушко Ристовић долази са наређењем Драже Михаиловића, од краја новембра, да у трнавском срезу уништи комунисте. Са Ристовићем је Милун Петровић – Ботур, командант четника у драгачевском срезу. Веома је тешко сазнати какве су се и чије снаге сјатиле на подручје око Чачка, па и у ова два села. С једне стране харају и пљачкају четници Боже Ћосовића – Јаворског и Милутина Јанковића, затим Звонимира Вучковића; с друге стране долазе колоне четника са Венца, који су већ поручили да ће водити гркљан и мучити партизане, као што су учинили са Батом Јанковићем и другим жртвама на Венцу. Пре сазнања за долазак војводе Мојсиловића у овај крај, стигла је вест да је овај „храбри“ војвода на путу у Трnavи, пуцајући из пиштоља, убио два истакнута партизанска борца – Обрена Живковића из Трнавe и Богдана Суботића из Атенице. На сваки пуцањ и рафал народ очекује само да сазна ко је нова жртва. Иначе, у овом кошмару, тешко је разазнати ко је и са каквим издајничким снагама стигао у овај крај. У Трnavи је формиран посебан штаб. „Сложна браћа“ са Мојсиловићем, Смедеревцем и Јаворцем на челу. Радомир – Раша Шипетић постао је командант среза трнавског. У његовој пратњи су стари знанци и гарда: Ђурђе Станић, Радоје Рафаиловић, Гвозден Илић, Станко Ружичић, Велибор Ћирјаковић, Бранко Мишовић, сви из Атенице и Кулиноваца, као и још неки.

Међу четницима доста је суревњивости приликом пљачкања. Тако када су четници Боже Јаворца претресли кућу Сретена Париповића и купили све што им се свидело, наишао је и оштро реаговао четник Драже Михаиловића Богосав Трипковић питајући их да ли знају шта чине. Показао им је чак легитимацију организације Драже Михаиловића. На то му један од Јаворчевих

четника рече да се одмах губи, или ће га везати. Трипковић се, након тога, удаљи и оде својој кући, ту у суседству.

Пракса је ових четника, и не само њих, да у претресе кућа и пљачку иду у групама, али иду и у мањим јединицама, тројкама. Узимајући и односе са собом све на што наиђу, па чак и дечје пелене. У случају да наиђу на вреднији плен, ослобађају се претходно узетих ствари. На удару је најредовније девојачка спрема и друге вредне ствари. Отуда је, из тог периода, остала узречица ако неко прети: „Доћи ће и теби Божо Јаворац“.

У кући браће Јелушића из Атениоце, организована је, 4. децембра, богата вечера за све четнике – повратнике са Венца. На вечери је и изванредан број атеничких четника, који нису били на Венцу. Радомир – Рапа Шипетић је на челу софре и даје тон целој гозби. Хвалише се на велико досадашњим резултатима на мучењу, прогону и уништавању партизанских бораца, али се коментарише и о предстојећим мерама у том правцу.

Није могуће све навести шта је предузето у циљу уништења и прогона партизанских бораца и њихових породица, симпатизера покрета и бројних поштених грађана.

Домаћи четници, који су сврстани у такозвану Атеничко-чачанску пету чету Мојсиловићевог одреда, сместили су се у кући Велимира Средојевића у Атеници. У подруму ове куће организован је затвор за партизане и њихове породице. Четом командује Тодор – Тоша Радивојевић, а заменик му је Сретен Марковић, радник из Атенице.

Група Пећанчевих четника, под командом Живојина Вучковића из Заблаћа, као и друга група четника Драже Михаиловића, под командом Мијушка Ристовића, активног официра бивше Југословенске војске, смештене су у кући и другим зградама Станимира Гавриловића. Они користе и објекте неких суседних домаћинства.

Четнички командант трнавског среза Радомир – Рапа Шипетић обавештава грађанство да нико нема право да врши ислеђивања и саслушања партизанских бораца, већ то право припада њему. Међутим, стварност убрзо демантује ову изјаву четничког команданта Шипетића. Сви хапсе, сви саслушавају, сви кажњавају. Тако неке борце и симпатизере, одводе у Трnavу код „Сложне браће“, друге одводе у Жежевицу код команданта среза, а неке и осталим командама. Уопште се не зна ко хапси, ко кажњава, а ко пушта или осуђује. Једно је само извесно и сасвим сигурно: без обзира који четници хапсе и ислеђују, веома добро су оба-

вештени ко се „огрешио о веру, бога, краља и отаџбину“. Под уда-ром тешког терора долазе и симпатизери, њихове породице, па чак и она лица која су примала неку солцијалну или другу помоћ од партизана, односно Народноослободилачког одбора...

Не зна се које је чија и каква групација. Иду по селу, претресају, пљачкају, малтретирају и убијају. Међу собом се оптужују, како је, тобож, дотична група блага према партизанима, па они иду да то исправе. Нови претреси, нове и пљачке. И тако из дана у дан. Поред четника Боже Јаворца, обично је у групи и по неки домаћи четник. Тако група ових четника, а са њима и Гвозден Илић, претреса кућу Милића Јевтовића, слободоумног човека, ратника из Првог светског рата, оца петоро деце и сви су на страни партизана. У овој кући, између осталог, узимају трубу фабричког сукна, говорећи да партизани не треба да се обуку. Кад их стари ратник упита ко су они и за кога се боре, рекоше му да су четници и да се боре за краља. Он им рече да су заиста штетници. Подсетио их је да се он борио за краља, али краљ је био с њима и борио се против непријатеља. А где је њихов краљ?... Озлојеђени, а посрамљени четници, насрну на Милића Јевтовића. Ударцима кундаком и пушчаним цевима сломе му шест ребара и гурну га са степеница високих четири метра. Од ових повреда стари ратник умро је након месец дана.

Имовина партизанских породица нема никакву заштиту и сигурност. Под видом да узимају за потребе штабова, многи четници узимају сено, намирнице и друге ствари за своје потребе. Одузима се и стока, возила, опрема и слично, наводећи како су комунисти „против личне својине“. За рачун четничког штаба у Трнави, тако су четници одузели сено Миленку Јањићу, саопштавајући му да се не појављује на ливади. Када је Миленко Јањић отишао у штаб да се пожали на одузимање сена, Радоје Рафаиловић и Вукоман Азањац га истуку, потврђујући тиме да и штаб има истоветно гледиште као и они што су сено узели.

И немачка војна сила пљачка за своје потребе. Скоро сваког дана њихове снаге по селима одузимају стоку, сточну и људску храну и друго. У једној сачуваном документу, издатом 5. децембра 1941. године Ђуру Ђирковићу, наводи се да је сено узето за „потребе јединице 42005 и не сме се одузети од друге јединице“. Следи потпис и печат. За власнике сена било је нечег позитивног, јер је поштеђен четничких малтретирања и пљачке, без обзира што је и сам био опредељен за четнике. На сличан начин Ђирковић је заштитио зоб, сламу и још неке производе.

У општем дивљању и безвлашћу четничких јединица и појединаца, тешко је запазити поштеног човека. Код становништва се из основа изменило гледање народа на четничку организацију. Појединци се у овој средини уздижу и величају бројем закљаних партизана, затим одласком на гробове партизанских бораца и сасипањем рафала у њихове гробове. Командир четничке чете и пратилац четничког команданта среза трнавског Ђурђе Станић одлази на гроб истакнутог партизанског борца Раденка Раја Јањића, и, уз сочне псовке, испаљује рафал из пушкомитраљеза у његов гроб.

Ни опробани методи београдске полиције, које у саслушању и ислеђивању партизана примењује Радомир – Раша Шипетић и други по узору на њега, не дају очекиване резултате. Тако у кући Велимира Средојевића, где је смештен штаб чете, непрекидно се врши саслушање ухапшених партизана. Миле и Страјин Илић и Миљко Костић, приводећи Љубицу Трипковић, Даринку Лишанчић и друге жене, захтевају од њих да одају и прокажу партијску организацију, као и партијске активисте. Наводе при томе да „они све знају, само хоће да провере њихову спремност на сарадњу“. Када добију одговор да ништа о томе не знају, командант, који лично ислеђује, пада у ватру и дршком од пиштоља удара ухапшене, обарајући их на под. Иза тога им наређује да, у року од 24 часа, предају све оно што су плеле за партизане. После тога их телохранитељи – пратиоци, команданта претуку и скоро у несвесном стању, враћају у затвор. Четнички стражар пред иследниковим вратима, Миодраг Илић и други, шапатом честитају партизанима на добром држању, посебно Љубици Трипковић. Она их упита: „На батинама честитке?“ Они одговоре да честитају на добром држању.

Иначе, четнички стражари, најчешће исмевају и изругују се партизанима, који су саслушавани и тучени. Поред веома честог рибања просторија, чишћења и других послова, партизани су приморавани да секу дрва, као и да раде друге послове у домаћинствима четника, око стоке и друге. Певали су им и погрдне стихове: „Ој Стаљине, мили друже, твоја војска дрва струже“, „Пала слана, нестала партизана“. Тако Тихомир Глишић, четник, каже својој жени: „Цале, сад ће доћи дечки да насружу дрва, очисте шталу и све што треба. Заповедај“. Слично понашање било је и код богатих сељака браће Јелушић, а и код других који су користили партизане као слуге. Било је међу њима и оних који су као слуге и раније проводили дане код атеничких газда. У овим

условима, настављају то исто да чине, понашајући се као газде, а партизани су им слуге.

За време док је Даринка Лишанчић била затворена у кући Велимира Средојевића и саслушавана од стране четничког команданта среза Шипетића, више пута у току 24 часа претучена је до те мере да су је воловским колима дотерали кући. Када је стигла кући, по налогу Шипетића сви чланови њене породице већ су затворени. Супруг Будимир отеран је у Горњу Трnavу, у Вујовиће; син Матија отеран је у трнавску школу у Штаб „Сложна браћа“, код војводе Мојсиловића, док су ћерке Славка и Зорка отеране у атеничку основну школу. Заузимањем Михаила Вујовића и још неких истакнутих четника Матије је пуштен, иако је био осуђен на смрт. У путу за Атеницу сретне га Милош Луковић, четник из Атенице, и поново хапси, говорећи: „Ако те је војвода пустио, ниси код мене одговарао“. Отеран је у команду Атеничке четничке чете. Будимир, Славка и Зорка пуштени су након неколико дана.

У раним јутарњим часовима 6. децембра 1941. године, у средњем делу Атенице одјекнули су рафали из аутоматског оружја. Људи су се питали кога то тако рано лове. Ускоро се сазнаје да је то Раденко Мандић, командант Градске милиције у Чачку, побегао испред јединице четника Ристовића и Вучковића. Ухватили су га у Суботићима, у Трнави, и свезаног, само у чарапама, по оштром јутарњем мразу, дотерали код четничког штаба у Гавровића кући, у Атеници. Улазећи у кућу, везаног Мандића су оставили, под стражом, напољу. Он замоли стражара да му припали цигарету, што овај покуша да учини. Мандић то искористи и с обе, везане руке, удари стражара по лицу и обори га на земљу. Онако босоног и везан Мандић побегне. Групицу Суботића, кога су са Мандићем ухватили, четници претуку и на њему искале свој бес, избише му при томе све зубе.

У овом периоду трен Кулиновачког поља „обрађују“ разне четничке групације, које се убрзо повлаче. На терену остаје Спасоје Дилпарић из Виљуше, са групом четника. Један део Кулиновачког поља пљачкају и четници из Коњевића, под командом Радиче Чековића, активног официра бивше Југословенске војске. Ситуација у овом делу села истоветна је са оним у другим засеопцима. Међу првима претукли су Петра Прелића и његове укућане, затим Живојина Васовића и друге. Људи беже од својих кућа и склањају се по врбацама и купама кукурузовине, мада је време хладно.

Једне ноћи Миодраг Милинковић, четник из Кулиноваца, покупи групу припадника Народноослободилачког покрета, рекавши да ће наићи љотићевци и да је боље да их он, без оптужбе, приведе Чековићу Међу похватаним су Богољуб Недељковић, Живојин Васовић, Добривоје Ђоковић, Раденко Прелић, Петар Прелић и други. Чим су доведени у Чековића штаб, ислеђивани су и мучени. То је трајало 11 дана. Тада су у овај четнички штаб дошли Немци тражећи комунисте и партизана. Заменик команданта Чековића, Миливоје Радовановић-Курлаћ из Коњевића предаје Немцима групу партизана, која броји око 80 бораца. Са овим партизанима предати су и бивши партизански борци из Кулиновачког поља. Сви ови партизански борци, међу којима је и оних који су били у јединицама, пуштени су захваљујући добром држању. Истина, пуштање је уследило након што је сваки добио по 25 батина. Међу пуштеним Богољуб Недељковић, Добривоје Ђоковић и Живојин Васовић, са добијеним објавама, су обавезни да се сваког дана јављају Градском предстојаштву у Чачку. Четворица од ових из Кулиновачког поља спроведени су у Војно-технички завод у Чачку, на преки суд...

Децембарски дани у Атеници и Кулиновцима, заиста су црни дани за становнике ових насеља. Стални претреси, рације, хапшења... Скоро свакодневно одјекују рафали митраљеза, од чијих куршума на стрелиштима гину партизански борци, симпатизери и помагачи покрета. Четници Боже Јаворца ланцима везују за дирек Миломира Љубојевића и држе цео дан, а измишљају каквим мукама и малтретирањима да подвргну оне који су били у редовима партизана или их, на било који начин, помагали. Тако, по наређењу четничког команданта среза трнавског Радомира-Рапе Шипетића, четници доводе девојке из Атенице и Кулиноваца у зграду основне школе. На окупу су се нашле све девојке које су припадале покрету, посећивале болнички курс, ишле на партизанске приредбе... Затворене су у зграду школе ноћу 6. децембра. Сутрадан, око девет часова, стигао је командант Шипетић са својом пратњом. Наређено им је да перу под учионица, у којима су пре тога Немци затварали коње. И то не крпом и водом, већ да лижу језиком!... Неколико пута вршен је преглед и константовано је да није добро, па је радња понављана неколико пута. Док су девојке чистиле просторије, командант и његови пратиоци говорили су им погрдне речи. Затим је наредио да га поздраве партизанским поздравом, што девојке, бојећи се батина, нису учиниле. Захтевао је, затим, партизански поздрав од Зорке

Лишанчић, рекавши да она то добро зна, јер је учила децу по селу. Отресита и поносна, ова омладинка га поздрави стиснутом песницом. Добила је за то обиље шамара, али су и остале омладинке тучене што то нису учиниле кад је од њих захтевано. У овој групи биле су омладинке: Радојка Суботић, Добринка Радосављевић, Зорка и Славка Лишанчић, Добрила, Јелена и Лепа – сестре Ненадић, Десанка Гудурић, Олга и Милена Шолајић, Косара Шићевић и многе друге. Радоје Рафаиловић, пратилац команданта издвојио је из неких разлога, Јелену Гудурић и Наду Ђокић, чиме су поштеђене малтретирања. Иначе, у малтретирању девојака учествовали су Гвозден Илић, Радоје Рафаиловић, Јордан Којић, Бранко Мишовић, Станко Ружичић и Велибор Ћирковић.

[Вук Петронијевић и Димитрије Јањић, *Непокорени*, стр. 239–250]

ВОЈНОТЕХНИЧКИ ЗАВОД У ЧАЧКУ – ГУБИЛИШТЕ АНТИФАШИСТА

Неоспорно је да је ово губилиште било једно од највећих у Србији 1941. године. Ту је на најсвирепији начин устрелено око 600 искључиво антифашистичких бораца, који су у овој устаничкој години водили борбу против окупаторских јединица. Њихови целини били су Немци, љотићевци, недићевци, четници и друге окупаторске агентуре. Сви, здружени, имали су једини циљ – уништити што већи број ових бораца, и то на начин на који би застрашили народ. Здружени у овом послу, хватали су, робили и хајсили, приводили у логор овог страшишта. Заједнички им судили, осуђивали и над њима вршили погубљење. Заједнички су основали комисију „уследних грађана“, углавном су то били све антикомунисти, која је утврђивала ко је комуниста, партизан и чији симпатизер. Затим и – мешовити рајни суд – преки војни суд, који је доносио пресуде о томе кога треба стрељати, кога послати у логор, уз обавезно бањинање, кога пустити кући.

У овом губилишту су херојски и достојанствено борци оглазили у смрти, пркосећи целинима. Миладин Бошковић из Жежевице, земљорадник и члан КПЈ, отац троје деце, борац Трнавског батаљона, шаље опроштајно писмо породици, јуно грамашике. То исто чини Драган Бојовић, земљорадник, члан КПЈ, командант места у Прељини. Писмо пред стрељање шаље породи-

ци и Душан Савковић, зигар, родом из Придворице, живео у Чачку. Писмо Бошковића и Бојовића, и поред тога што су ово друго објављивали Давидовић и Тимошијевић, објављујемо, а писмо Станковићево нисмо у прилици да објавимо пошто поседујемо нечишљиву копију.

Многи борци при извођењу на стрељање пркосили су целашима певајући борбене и револуционарне песме. О томе сведочи у својим записима књижевник Душан Азањац, који је преживео ове сировичне догађаје.

КОМИСИЈА

За вршење селекције и квалификацију људи на: комунисте, партизана под оружјем, симпатизере комуниста и партизана и национално исправне грађане. Они су разврстани у логоре:

А – комунисти

Б – партизани под оружјем

Ц – симпатизери

Чланови комисије били су:

1. Матовић Глишо, трговац из Чачка.
2. Матовић Војислав, трговац из Чачка.
3. Куленовић Алија, шеф уреда у Чачку.
4. Бојовић Милија, кафеџија из Чачка.
5. Јанковић Милутин, кафеџија из Чачка.
6. Стокић Андрија, пословођа у Фабрици хартије, члан руководства љотићевог збора.
7. Миливојевић Драгољуб, кафеџија из Чачка.
8. Никодијевић Милан, железничар из Чачка, припадник љотићевог Збора,
9. Вујичић Будимир, кафеџија из Чачка,
10. Ивановић Властимир Власта, баштован из Чачка.
11. Ратковић Војин, мајор БЈУВ из Чачка, припадник четника ДМ.
12. Антонијевић Милош, председник општине из Чачка.
13. Благојевић Никола, баштован из Атенице.
14. Поповић Миле, штампар из Чачка.
15. Батинић Стеван, железничар из Чачка, припадник љотићевог Збора.
16. Сефнер Јосип, предузимач из Чачка, преводилац и тумач.

Муромский Муромский 25 лаг.	Пажинга Жомык 25 куты
Пыжовский Пыжовский куты	+ Мусовый Пыжовский +
Сидоровский Сидоровский 10 "	Пажинга Муромский 25 лаг.
+ Сидоровский Сидоровский + Сидоровский	Пыжовский Пыжовский 25 лаг.
Сидоровский Муромский куты	Пыжовский Пыжовский 25 "
* Сидоровский Сидоровский из Антон. лаг. 40	Муромский Муромский 25 лаг. B
Сидоровский Сидоровский из Антон. 25 куты	Сидоровский Сидоровский 30 лаг. B
Сидоровский Сидоровский из Антон. 25 "	
Сидоровский Сидоровский 25 куты	Сидоровский Сидоровский из Антон. 25 "
Сидоровский Сидоровский 30 куты	+ Сидоровский Сидоровский +
Сидоровский Сидоровский 30 куты	+ Сидоровский Сидоровский +
Сидоровский Сидоровский 30 лаг.	+ Сидоровский Сидоровский +
Сидоровский Сидоровский куты	Муромский Муромский Муромский
Сидоровский Сидоровский 30 лаг.	+ Муромский Муромский Муромский +
* Сидоровский Сидоровский 30 лаг.	+ Муромский Муромский Муромский +
Сидоровский Сидоровский 30 куты	Муромский Муромский Муромский
Сидоровский Сидоровский 30 лаг.	Муромский Муромский Муромский
Сидоровский Сидоровский куты	Муромский Муромский Муромский
+ Муромский Муромский Муромский +	Муромский Муромский Муромский
10-11-	Муромский Муромский Муромский
+ Муромский Муромский Муромский +	Муромский Муромский Муромский
+ Муромский Муромский Муромский +	Муромский Муромский Муромский
+ Муромский Муромский Муромский +	Муромский Муромский Муромский
Муромский Муромский Муромский лаг.	Муромский Муромский Муромский
+ Муромский Муромский Муромский +	Муромский Муромский Муромский
Муромский Муромский Муромский куты	Муромский Муромский Муромский
Муромский Муромский Муромский 10 "	Муромский Муромский Муромский
Муромский Муромский Муромский 10 лаг.	Муромский Муромский Муромский
Муромский Муромский Муромский куты	Муромский Муромский Муромский
+ Муромский Муромский Муромский +	Муромский Муромский Муромский
+ Муромский Муромский Муромский +	Муромский Муромский Муромский
Муромский Муромский Муромский 20 лаг.	Муромский Муромский Муромский

Списак стреляних у ВТЗ у Чачку

17. Вукобатовић Н. наредник СДК – Недићеве војске.
18. Радовић Милисав, кочијаш из Љубића, припадник четника ДМ.
19. Булић Драгутин, свештеник из Чачка, председник Окружног одбора љотићевог збора.

[СУП Чачак – Делатност непријатељских слугу у чачанском ратном округу, стр. 65–66.]

ЧЛАНОВИ

Мешовитог ратног преког суда под називом „KRISGSGE–RINT“ (у преводу Преки ратни војни суд).

Председник суда: потпуковник NAJNSHAUZE – командант Ортскокомандатуре.

Чланови суда:

1. Булић Драгутин, свешеник, председник Окружног одбора љотићевог Збора.
 2. Стокић Андрија, пословођа у Фабрици хартије, члан руководства љотићевог Збора.
 3. Куленовић Алија, шеф уреда у Чачку.
 4. Михаиловић Коста, директор Гимназије у Чачку, припадник Збора.
 5. Ратковић Војин, мајор БЈВ у Чачку, четник ДМ.
 6. Вујичић Будимир, кафеџија из Чачка, четник ДМ.
 7. Богићевић Павле, потпуковник, припадник Српског добровољачког корпуса.
 8. Филиповић К., капетан српског добровољачког корпуса.
 9. Сафнер Јосип, предузимач, судски преводилац.
- Суд је званично почео са радом 7. децембра 1941. године, који је донео прве смртне пресуде, које су одмах усмено саопштене и одмах извршене. Суд је деловао до половине јануара 1942. када је премештен у Краљево.

[СУП Чачак – Делатност непријатељских снага у чачанском ратном округу, стр. 64–65.]

Књижевник Душан Азањац сведочио је:

Свануло је. Пришли смо решетци. Другови из логора „Б“ и „Ц“ протурали су кроз њу прсте и руковали се. Тек што сам се прислонио уз жицу, на њу се са друге стране наслонио и Ђорђе. Гледали смо се неколико тренутака без речи. Његово лице, чију

сам сваку црту и бору желео заувек да упамтим, изражавало је крајњу одлучност.

– Ако останеш жив, поздрави све другове – рекао ми је скоро званичним тоном.

– Хоћу, Ђорђе!

– И не узбуђуј се узалуд.

– Опрости, не знам шта ми је – одговорио сам, а очи су ми биле опет пуне суза.

Стајали смо тако још неко време, лупкали нервозно прсти-ма по решетки и нисмо знали о чему да причамо. После су упали недићевци, приметивши да разговарамо, и раставили нас. Ту су и четници. Угледавши их, другови су поново зашкргутали зубима, стезали песнице у немоћном бесу и до бола, гризли зубима своје усне.

– Платиће! Кад тад, то им не гине! – умиривао је сам себе један мени непознат друг.

А онда је почело оно о чему сам до тада само слушао. Ходници су се пунили Немцима, недићевцима и четницима. Из нашег логора су тројицу извукли и одвели некуд. Милан Ваљевац, који се од своје оштре секирице, за пас заденуте, није раздвајао, вратио се после пола сата без њих, раскорачио се пред жицом и у тој тријумфалној пози почео да прети, ударајући руком по ками и секирици:

– Кога мени на душу предају, тај боље да се мајци ни родио није.

Заиста нисмо имали разлога да му не верујемо.

Ближио се час стрељања наших другова. То је требало да буде као и обично у десет сати пре подне. Они су били тужни, скоро унезверени, збијајући се један уз другог, пред целатима који су прилазећи већ пунили пушке, као беспомоћне овце које пред чопором гладних вукова чекају да дођу на ред. Разумљиво је било мењање њиховог расположења. Синоћ се сигурно чинило да час њихове смрти није тако близу, а сада је све, ево баш ту. Али, опет су запевали, а подофицир кључар је, видећи их опет веселе, брзо некуд отрчао. Вратио се после неколико минута са два официра у пратњи старог тумача Миливојевића, који се, саслушавши речи оних којима је служио, гласно обратио друговима из логора „Ц“.

– Господин мајор каже да сте у заблуди. Ово је логор „Ц“. Ви сте осуђени на смрт и данас ћете бити стрељани...

Даље речи тумача поново је заглушила песма и узвици за-грљених другова:

– Знамо!

– Живела слобода!

– Песма, другови, песма! Нек се зна како партизани умиру!

Немци су беснели, хватали се рукама за кубуре пиштоља, настртали са недићевцима и четницима на жице и тресли их рукама, а они, наши другови, упркос свему томе громко су певали:

„Партизан сам, тим се дичим,

што не може бити свак,

умријети за слободу

може само див јунак!

Колико се светлих ликова налазило у тој жици! Ено тамо је Ђорђе, до радника које сам још пре рата познавао као револуционарне борце, затим тамо, до саме жице, стајао је мени однекуд познати насмејани митраљезац неке љубићке чете.

Један од немачких официра је лаганим кораком, као хипнотисан, пришао жици логора „Ц“ и дуго прелетао закрвављеним очима преко лица наших другова. Затим је нешто рекао. Познавао сам га. То је био председник Преког суда.

– Господин мајор каже да је рат на Истоку победоносно завршен. Црвена армија је разбијена и уништена, немачке трупе већ продиру у предграђе Москве и Лењинграда!

– Лаже! Доле фашизам! Живели наши партизани!

– Живели савезници!

– Живела херојска Комунистичка партија Југославије!

– Живела-а-а!

Од тог тренутка метеж је у ходнику пред логором „Ц“ добио изглед безглаве трке Немаца, недићеваца и четника. Мајор је, из безумљен од љутине, издавао гласно наређења, а нама је, мада их нисмо у потпуности разумевали, било јасно о чему се радило.

– Одмах ће их стрељати! Неће ни чекати десет сати! – шапутао је Цале.

Сео сам у угао логора, наслонио главу на колена и дубоко се замислио. Затим сам одмах устао и покушао да разговарам са Ђорђем. Није било могуће. Већ су их изводили. Кроз шпалир немачких војника и недићеваца ређали су их два по два и међусобно жицом за руке повезивали. Били су сасвим мирни, а неки су и пушили.

Наши другови су давали изглед људи, који се спремају на неки сасвим обичан пут. Смирили су се, а ни Немци нису више на њих викали. У тишини су се чули само ужурбани кораци, шкљоцање пушчаних затварача и последње поруке, нама упућене:

– Поздравите ми све код куће! Реците им да не плачу, не треба то...

– Кажи јој, Миловане, молим те, да ми добро децу чува...

Осећао сам како ме на моменте хвата несвестица. Мозак ме је, како ми се чинило, болео, а прсти на рукама су се у грчу стезали. Једва сам стајао на ногама. Тада сам се тргао.

– Здраво другови!

– Не поклекните! Будите чврсти, победа је наша!

– Причајте како смо умрли!

Затим је у кратко насталој тишини, док су их везивали, одјекнула њихова последња, најгромкија песма:

*„Црвен је исток и запад,
црвен је север и југ,
корасти шупње у запад
– најпре, уз друга је друг!“*

Немци су поново заурлали, ударци кундака су падали по телима наших другова, али песма је од свега тога била јача:

*„Најпре, све ближе и ближе,
Корак чује се баш,
Глас милиона се диже,
Доле фашизам и раш!“*

Само што нису пошли. Одред војника за извршење смртне казне био је ту. После кратке паузе, из жицом увезеног строја одјекнули су даљи стихови започете песме:

*„Црвен је исток и запад
црвен је сав хоризонт,
корасти шупње у запад
– живео Народни фронт!...“*

Однекуд из дна ходника истрчао је Милисав кочијаш. Дахући, засуканих рукава и разбарушене косе са великом камом о појасу и корбачем у сари десне чизме заденутим, он је застао пред спроводом.

– Вичите доле Тито! Вичите доле партизани! Чујете ли? – дерао се Милисав на другове у строју да се све орило, али они су, машући нам рукама при поласку, не обраћајући пажњу на њега, последњи пут запевали:

*„Досѣа је црних кошуља,
нек њагне кукаси крси,
лаже фашистичка хуља,
нек нам је корак чврси!“*

За њима је, шепајући, трчао Милисав, ударао их немилосрдно корбачем по глави, лицу и целом телу и кричао:

– Кажите, ко вам је тај Тито? Вичите доле! Хеј, побратиме, додајдер ми ту цоку, морам са њима, да их отпратим до вечне куће и да им покажем каму Милисава Радовића, антикомунисте од рођења.

А кораци наших другова постепено су се губили са њиховом песмом. Настао је мукли тајац. Није се ни најмањи шум могао чути, сви смо ћутали, чак су и стражари као мраморни кипови застали на својим местима. Минути су споро пролазили. У највећој тишини, очекивали смо напрегнуто одјеке плотуна коју су требали да објаве погибију наших другова. Радовали смо се неосновано све већој паузи, као да је то наговештавало неочекивано спасење одведених осуђеника. А када су прве пушке запуцале, брзо и јетко, згледали смо се, бледи и без речи, скидајући капе с глава.

– Слава им! – прошапутао је неко муклим гласом.

– Слава им! – забрујало је сасвим тихо у нашем логору.

Окренуо сам се зиду и остао дуго у њега загледан, осећајући топле сузе на свом укоченом лицу.

Не, све то није било ништа друго него најгрубља стварност, велика истина о онима који нису више били физички живи, али чији ће високи морал и свест, патриотизам и приврженост својој Домовини, служити за пример будућим покољењима. Држање тих људи, који су здружени својом великом и непобедивом револуционарном народноослободилачком идејом, с песмом на уснама, војничким кораком отишли у смрт, била је највеличанственија химна животу и слободи, била је она последња залога с њихове стране онима који су иза њих остајали, да ће та идеја – упркос свим жртвама – победити и триумфовати над пораженим непријатељима.

То је био њихов последњи борбени поздрав нама живима...

*

Очевици су говорили и писали о држању бораца осуђених на смрт. Пред стрељање су клицали Партији и слободи. Говорили су непријатељима, да, ако убијају њих, неће убити слободу. Певали су борбене партизанске песме. Када су, на пример, приведени на стрељање стари ратник – носилац Карађорђевог звезда Радосав Топаловић из Прељине, Момчило Радосављевић, командант Чачанског партизанског одреда, Савко Јовашевић, Божидар Спасић и Средоје Ковачевић, зачула се пркосна песма, која је уливала наду свим заточеницима у скору и сигурну победу партизанске војске.

О страхотама које су немачки окупатори и њихови помагачи причинили нашем народу, написано је доста. Никако онолико колико су својим свирепостима заслужили.

На пример, Славко Јевтовић из Чачка, говори да је био на преком суду у Војнотехничком заводу у Чачку 1941. године. Осуђен је да иде у концентрациони логор, а не на смрт. Био је одређен да са својим друговима копа раке и да после стрељања закопава своје пострелане другове:

„Немци са пушкомитраљезима упереним на нас, смејали су се од срца ако неко од нас посрне и падне од удараца кундаком у леђа. Највећи смех код тих швапских гадова у плавом изазвао је, ако неко од нас који затрпавамо земљом наше стрељане другове склизне и падне међу мртве. Док се овај јадник кобела да изађе, међу њима се орио гласан смех. (Догодило се то мом другу Петру).

После тако ревносно обављеног посла и смећа који им је изгледа отварао апетит, задовољно су одлазили на ручак певајући, пошто су ревносно извршили свој крвави задатак. Да ли се нешто тако може икада заборавити?“

„Закопавао сам моје стрељане другове у ВТЗ Чачак. Док сам то чинио очекивао сам сваког тренутка да ће Немци из својих пушчаних цеви уперених на нас сручити свој смртоносни рафал. Тај тешки осећај тешко је и немогуће рећи, нити описати“. Тако говори Јелић и после скоро педесет година од тих крвавих догађаја.

Био сам на преком суду у бившем ВТЗ у Чачку. Када сам тамо ушао, за столом су поред Шваба биле и познате немачке слуге: поп Булић, Власто Ивановић, Војин Ратковић, Милош Антонијевић и још неки које нисам познавао. Осуђен сам, али не на смрт, него на батињање. Пошто сам испребијан, четвороношке сам од-

бауљао од батинарнице и некако доспео до куће. Дуго ме је лечила моја мајка Душанка и превијала црни лук на моје модро тело“.

„Језа ме хвата и данас када се сетим са каквом мржњом су се Немци и њихови помагачи били окомили на нас младе. Осетио сам добро то све на мојој кожи“, говори Драгослав Ђокић из Чачка.

„Био сам затворен у логор „Б“, док су они који су били затворени у логор „Ц“ одвођени на стрељање. И дан и ноћ штектали су немачки митраљеви, ту одмах иза зграде у ВТЗ где смо били затворени.

На спрату изнад нас можда је био смештен неки немачки штаб. Из тог штаба чула се гласна мелодија немачких маршева.

Борци који су одвођени на стрељање, гласно су певали и узвикивали паролe: „Живела КПЈ“, „Живела НОБ“, „Живео СССР“, „Живео Стаљин“ итд. Међу њима се видела снажна фигура Момчила Радосављевића, команданта Одредa „Драгиша Мишовић“. Јуначки се држао и бодрио нас који нисмо били осуђени на смрт. Поклоници наших другова били су помешани са веселим звуцима немачке музике. Мислим да не постоји човек који то све може испричати, нити пера које може описати.

Занемим и данас од узбуђења, када бих хтео, нешто да кажем о свим страхотама које сам доживео“, каже Здравко Лазаревић из Чачка. На стрелишту у ВТЗ стрељан је велики број оних који у опште нису долазили пред преки суд по па Булића. „Налазио сам се затворен у фабричку халу и бодљикаве жице у тој хали. Могао сам да видим колоне заробљеника партизана, који су пролазили на губилиште које се налазило иза зграде у којој смо ми били. Чини ми се да су хиљаде другова стрељани, јер су митраљеви штекали без прекида“.

Забележен је и већи број порука које су осуђени на смрт писали својим родбинама. На пример, Миладин Бошковић из Жежевице у својој поруци каже: „Наталија, Води рачуна о деци и кући, немој да се свете душмани, Аманет и Наталији и деци да не буду лопови, да не лажу, да не пљачкају, да воде рачуна с ким се пријатеље, да буду добри радници. Немој да се плашите нисам вам оставио рђава дела“.

Спасо Јауковић, један од заточеника у Војнотехничком заводу у Чачку, 1941. године, пише:

„У Чачку, Гестапо и полицијски апарат злогласног комесара Милана Аћимовића (предратни шеф полиције), јурили су да похватају истакнутије борце и симпатизере демократије и слободе.

Да би заплашио народне масе, Гестапо хапси већи број виђенијих људи и затвара у Војнотехнички завод. Хапси преко 800 грађана...”

[Душан Азањац *Преки суд ђоја Булића*, стр. 35–39 и 62–64]

*

Рајка Шутића, истакнутог скојевца, четници и Немци изложише великим мукама. Мукама експерименталним. Оним из којих су настајале све новије и језивије. Оне најсвирепије. А сва та тортура, свирепост и муке кроз које је пролазио, припремише младог партизана за смрт окрутну по свирепости – романтичну по начину умирања.

На челу групе осуђених на смрт, која је спроведена на стрељање, ишао је Рајко, везаних руку. И као што је партизанској чети којој је био комесар, служио примером у свему, он опет, у овим стравичним тренуцима, блесну свом снагом младалачког сјаја и обасја пут ка ракама, које ће само за тренутак касније бити испуњене лешевима и натопљене топлом људском крвљу.

Из Рајкових очију су избијале искре гнева и пркоса. Несаломљивом вољом и јуначким комунистичким срцем он запева последњу своју песму. Из снажног грла одјекну мелодија Интернационале:

*„Устајте ви земаљско робље,
Ви сужњи које мори жлаг...
То ће бити ђоследњи
И одлучни, шешки бој.
Са Интернационалом
Слободу земљи свој...”*

Колона измрцварених осуђеника прихвати речи песме. Песму пркоса и поноса. Оне са којом су многи пре њих одлазили у смрт. Песме коју злочинци узалуд покушаше ударцима да угуше. Пресекли су је реским штектањем митраљеских рафала и плотунском паљбом из пушака.

Тако је пао млади комесар партизанске чете. Као што је храбро водио у борбу борце својечете, тако је храбро и увео у смрт осуђенике којима је био на челу.

[„Владимир Никшић , *Дани страве*, стр. 9–10]

УЗВИЦИ ПРКОСА

Пред крај новембра и првих дана децембра 1941. Немци, љотићевци, недићевци и четници преплавили су чачански крај. Надмоћније непријатељске снаге, после борбе у којима су борци партизанских одреда показали надчовечанску храброст и јунаштво, поносно су окупирале читаву Ужичку републику.

Јединице Чананског НОП одреда пружале су жесток отпор нападачима. После великих борби, неке од њих су се повукле у Санцак, а друге су доживеле трагичан крај. Оне чете које су успеле да се повуку, ушле су у пролетерске јединице и до краја рата прошле славан пут пролетера под заставом КПЈ и врховног команданта Јосипа Броза Тита.

Борци Чачанског НОП одреда који су остали у завичају хватани су, убијани, одвођени у логоре. И на стратиштима, и под вешалима, под четничком камом и на свим другим местима показивали су беспримерну храброст, пркос и веру да ће борба бити настављена и да ће слобода, упркос толиким жртвама, бити извојевана заслугом свих који јој теже и који се за њу боре.

Забележени су бројни примери појединачног и масовног херојства и жртвовања за идеале слободе. Ево само неких...

Када су 27. новембра 1941. године Немци на Крушику у Ваљеву стрељали велики број партизанских бораца Чачанског и других одреда, које су им предали четници, догодило се нешто што никако нису могли да схвате ни нацисти ни четници. Пред стрељање, како наводи Милош Браловић у књизи „Рањено срце“, немачки официр тражио је од партизана да вичу „Живео Хитлер“. Али таквих повика није било:

„Ћуте...

– Шта чекате? Зашто не вичете? – викао је тумач.

– Живела Комунистичка партија! – узвикнуо је Стеван Матовић, трговачки помоћник, дечак из Чачка, схвативши да живота више нема... Није комунист, али је Миодраг Дамјановић рекао да су сви комунисти и да треба да погину као комунисти...”

На Орловак у Доњој Трепчи Немци, љотићевци и четници окупилису све мушкарце из Горње и Доње Трепче старије од 15 и млађе од 70 година. Било је ово 1. децембра 1941. Из целе групе издвојено је 14 партизанских бораца, који су осуђени на смрт.

„У току издвајања, из групе је изашао Василије Бојовић, ратник из Првог светског рата, пришао немачком официру Павлу Богићевићу, љотићевском официру, и Павлу Гучанину, Пећанчевом војводи, и рекао:

Пустите ову децу, то нису комунисти! Овде сам ја комуниста. Мене стрељајте!

После овог стао је на чело групе одабране за стрељање...

Четници Пећанчевог „војводе“ Павла Гучанина ухватили су 3. децембра више партизанских бораца, уз помоћ Немаца. Пре стрељања у Мојсињу, извели су шеснаестогодишњег Велимира Анђелића из Остре и обећали му живот ако узвикне „Живео краљ Петар II“. Анђелић је, међутим, клицао Совјетском Савезу и партизанима, па је стрељан са друговима.

„У Милићевцима су четници опколили Миленка Никшића, партизанског команданта Чачка, и његовог пратиоца Неша Јовановића из Чачка. Да не би пали непријатељу у руке, Никшић је активирао бомбу, па су обојица погинули...

Четници су ухватили Ратка Митровића, комесара Чачанског НОП одреда и предали га Немцима. Под вешалима, у Чачку, 11. децембра 1941. године клицао је Русији и слободној Србији.

Највише партизанских бораца, преко 900, осуђено је и стрељано у немачко-љотићевско-четничком суду у Војно-техничком заводу у Чачку. Био је то злогласни преки суд, на чијем челу је био свештеник Драгутин Булић – поп Булија, наставник веронауке у Чачанској гимназији. Овде су у смрт отерали најбоље синове народа фашистички окупатор, назови свештеник Булија, мајор БЈВ Војин Ратковић и други издајници и злочинци.

И ту, у очекивању смрти, партизански борци и комунисти показивали су задивљујући храброст и изузетно високе етичке квалитете.

Драгослав Драган Бојовић, командант Среске команде позадине у Прељини, писао је из Војно-техничког завода:

ПИСМА ДРАГАНА БОЈОВИЋА

26. децембар 1941

Чачак

Милунка!

Када будеш читала ове редове мене више неће бити међу живима.

Шта ћеш можда је та судбина тако хтела а можда су људи тако направили а то је вероватније. Није ми жао што умирем (јер) знам да сам радио за добро човечанства јер сам био поштен кроз цео живот и као такав умирем немој тужити и кукати већ

уложи све силе и напоре да Млађена спаси јер он није ниша крив, нек бар он остане. А са моје стране ако се пусти савет му је да се добро чува и нека је код куће.

До победе јер ће она заиста доћи.

Немојте правити никакве глупости око подушја јер то нема ко ни да уради види обиђи маторог па сад шта ћеш му тако му је осуђено да живи, можда и он сам томе није (крив) ја знам да ће да га сви искоришћавају али нека то раде неће се аснити од тога. Поздрави све наше Миломира (Милоша) Радојку, и све остале моје пријатеље а непријатеље сажаљавам зато што су бедни.

Многе те воли (брат)

26. XII 1941 год.

Тата!

Пишем ти неколико часова пред смрт, шта ћеш тако је морало бити. Види те Млађа по сваку цену пустите ако то не учините већ се и он среља. Имаће које ти имаш уради по својој вољи. Али једно те саветујем да га оставиш Здравковој деци Мици и Миљци јер већих пријатеља нећеш имати од њих а они су и до сада то доказивали. Они ће те опрати окрпити умијесити итд. то је мој савет а ти како хоћеш и ово ти пишем при чистој савести.

Љуби ти руку син

Драган

[Чачански крај у НОБ – њали борци и жртве, стр. 81]

*

Када су га ухватили чешници, 24. децембра Миладин Бошковић, земљорадник из Жежевице, написао је дирљиво опоруку једно писмо, јер је знао да ће га стрељати у чачанском Војно-техничком заводу. Писмо – њесма садржи у себи најлепше поруке, које извиру из њартизанске етике:

МАТЕРИЦЕ ЦРНИ ДАНИ 1941. ГОДИНЕ

Збогом отац браћо да вам је
Богом просто, поведите рачуна
о мојој сиротињи.
Збогом Наталија да ти је Богом просто.
Чувај децу немој да се деца свађају.
Миленко, Томо и Босо слушајте
мајку немој да се дружите са сваким.
Остали сте без оца.
Ви сте мали, ја вам желим
сваку срећу, будите стрпљиви
по тужби сам пропо.

Збогом синовци, опростите
Наталија и по други пут
немој да се освете душмани,
води рачуна о деци и о кући.
Много вас поздравља ваш никад
ненаљућен Миладин.

Поздрав Мијалку нек опрости,
Томо да будеш добар човек,
и ти Миленко води рачуна о Боси
и Тому, то вам је аманет.
Аманет Наталији и деци
да не буду лопови, да не лажу,
да не пањкају, да не убијају,
да воде рачуна с ким се пријатеље,
да будете добри радници,
не дозволите да вас нико не
нишани прстом.

Да слушате Радослава
подај њему оно ти знаш
поздрав браћу, сестре и пријатеље
и комшилук, ублажите моју породици.

Радославе буди расположен
води рачуна о твојем здрављу
Наталија води рачуна о твојем
здрављу, јер од тебе зависи
моја породица.

Немој да се ништа плашите
нисам вам оставио рђава дела.
Збогом да вам је Богом просто.
Поздрав оца нека опрости,
расположите се само,
и ја сам расположен.

Јежевица, 24. децембра 1041. год.
Поздрав од Миладина БОШКОВИЋА

[Чачански крај у НОБ – њали борци и жртве, стр. 179]

*

У Војно-техничком заводу стрељан је и командант Чачанског НОП одреда Момчило Моле Радосављевић, правник. И он се, јуначки држао поздрављајући и храбрећи другове пред одвођење на стрелиште.

„Јуначки се држао и стари ратник – носилац Карађорђевог звезде Радосав Топаловић, мобилни партизански официр из Прелине. Када су поведени на стрељање Савко Јовашевић, Божидар Спасић и Средоје Ковачевић, зачула се пркосна песма из њихових уста, песма која је уливала наду и победу. Певали су и клицали партији приликом довођења у Војно-технички завод партизани из Драгачева: у логор, због тога, нису ни увођени, већ одмах одведени на стратиште...

Они који нису стрељани код Војно-техничког завода у Чачку, одвођени су у логоре: Бањица, Немачка, Норвешка...

Било је и оних који нису желели да падну живи непријатељу у руке. Тако је Загорка Недељковић у хроници Леушића и ово записала:

„Кад су љотићевци дошли у кућу Веља Жижовића, старог човека чији је син био у партизанима, овај је у очајању отишао у подрум и почео да се коље, јер је осећао да нема снаге да даље подноси прогоне и мучења. У подруму га је, свег у крви, нашла кћерка и спречила да изврши самоубиство. Кад су га љотићевци упитали зашто је хтео да се убије, он им је отприлике рекао ово: „Кад су лупала звона 1912. године, пошао сам у рат, а дошао сам маја 1919. и све сам то преживео. Хоћу да се убијем овде пред кућом, да моји знају где ми је гроб, не да ме ви предате Немцима да трунем у јаругама. Колики сте ви били када сам се ја борио за ову земљу?“

Призор је био заиста потресан и страшан и љотићевци се нису тог тренутка усудили да га поведу са собом...”

Оваквих примера жртвовања и поносног држања пред непријатељем било је у сваком насељу чачанског краја, на свим стратиштима. Али, ни масовна убиства нису могла да угасе веру родољуба и антифашиста у коначну победу. Партизанка Нада Симовић из Мојсиња, записала је у свој дневник 8. јануара 1942. године једно сведочанство ове вере:

„Јутрос је долазио отац Исаила Бојовића, команданта Шесте љубићке партизанске чете. Убили су га у Горњем Милановцу, а брата му, водника Треће љубићке чете, убили у Трепчи. Како је само отац утучен. Више нема ни једног сина, али ипак верује у нашу победу. При поласку рече: „Чувајте се бар ви који сте остали, треба да осветите моје синове...”

*

Неустрашиви су били партизански илегалци. Неустрашиви и када су падали непријатељу у руке борци и партијски радници.

Када је 28. јула 1942. године изведен под вешала у Чачку, Сима Сарага, комесар чачанске Градске партизанске милиције, обратио се народу, присилно дотераном да присуствује злочину окупатора и домаћих издајника:

– Народе, што стојиш ту и гледаш! Узми оружје, па се бори за слободу!

Ево и једног докуменџа:

Рађено 14. марта 1942. године у Концентрационом логору у Београду.

Приведен из затвора притвореник Ђилас Миливоје, политички комесар Таковског партизанског одреда, иначе дипломирани агроном, па када би позван да да детаљне податке о свом раду у партизанској акцији и функцији коју је имао као политички комесар Таковског партизанског одреда он изјави:

Ја сам био политички комесар Таковског партизанског одреда али на сва питања о своме раду у тим партизанским одредима нећу да дајем никакве податке пошто сам рад да поштено умрем.

То је све што имам на постављено питање да кажем.

Испит ми је прочитан и у свему га за свој признајем.

[Александар Хаципоповић и Радован М. Маринковић, *У име слободе и људске правде*, стр. 108–111]

БЕКСТВО СА СТРЕЉАЊА

Записао је Милорад Ристановић:

Једног децембарског дана 1941. године стражар је отворио врата на подруму полицијског затвора и са списком у руци почео да прозива. Нас седамнаест сврстало се у дворишту одакле су нас потерали према чачанском Војном заводу. Пред заводском халом дочекали су нас немачки официри. Један од љотићеваца, који нас је спроводио, предаде им списак са нашим именима:

– Ристановић Милорад, Милановић Драгољуб, Живановић Срећко, Палалић Богољуб – прозивао је Немац, а затим нам наредио да станемо поред зида. – Остали у одељење „Б“ – рекао је Немац.

Пошто су ону групу затворили негде у овој згради, онда и нас четворицу одведоше у једно одељење преграђено жицом.

– Добро ми дошао! – поздравио ме овде друг Игор. – Заједно смо се борили, заједно ћемо погинути. – Игор је био весео. Ми смо сигурно изгледали чудно кад смо чули где се налазимо.

После нам је и стражар рекао да је ово такозвано „Ц“ одељење и да се одавде излази само пред четничке „збројовке“. Нигде тих дана издаја није дошла тако до изражаја као у овом заводском кругу. Кад се поноћ спусти љотићевци везују осуђене на смрт, Немци их спроводе, а четници докрајчују злочин.

При помисли на предстојећу ноћ људи у одљењу „Ц“ постају све узнемиренији: крше прсте, чупају косу, неки бију главом у зид, старији помињу децу. Дође ми да заурлам између ова четири зида где се скупио бол, патња и страх, страх људи који су свесни да ништа не могу да предузму овако голоруки с вратима испред себе закључаним и чуваним митраљезом у рукама издајника. Бол је још већи при помисли на другове који су сигурно већ пробили непријатељски обруч на путу за Санџак.

За часак блеснула је искра наде на бекство. О томе је мислио човек који је мирно и прибрано седео у углу одељења. Био је то Драган Рељић, радник из овог истог Завода, где сада очекује смрт. Мислио је на бекство, у то сам био сигуран. Био сам још сигурнији кад ми је то потврдио. Решили смо да одавде побегнемо уколико нас пусте само ову ноћ да преноћимо.

Наду нам је разбио стражар. Први сумрак смо сачекали скоро голи. Наше одело и обућа већ су били преко жице код другова којима ће бити потребније у потуцању по разним логорима

широм Европе. Тамо преко жице, остају и моје комшије, Буди-мир и Љубивоје.

– Поздравите моје код куће – рекао сам. – Чућете ноћас рафале.

У очи нисам смео да им погледам, бојао сам се да не виде сузе.

А онда су стигли немачки стражари. Дужност им је била да нас спроведу на стрелиште. Везивање жицом препуштали су љотићевцима. Они су то радили тако вешто и тако ревносно да нам се жица усецала у месо.

Не знам сад како смо нас седморица могли да поверујемо да смо остали за идућу ноћ, пошто је прва група одведена у мрак, одакле су се мало после чули рафали митраљеза. Не знам како смо могли и да се изненадимо кад је после утишаних рафала и по нас дошла немачка стража.

Тражио сам у мраку друга који ме је за тренутак пре тога храбрио на бекство. Видео сам га тек кад смо стигли међу кржаве другове чији су се лешеве измешали у грчу смрти. Остаће ми заувек у сећању онај његов замах везаних руку ка вилици онога Немца што је ишао на челу ове наше самртничке колоне. И тај замах и његов ударац значио је све. После тога су запраштали митраљежи. Пао сам са осталим друговима на земљу. У једном магновењу видео сам Драгана како замиче у мрак и немачки пиштољ са метком заглављеним у цеви. Драганова глава имала је среће, метак је њој био намењен. Мрак је савезник везаних, он зове и мене, али ја скоро изгубљен гледам како Драган бежи, заборављајући на сопствени живот. Пуцњаву нисам чуо кад сам се дигао и потрчао према једној кући, чији су се зидови назирали у мраку. А мора да је пуцао. Метеж који је Драган изазвао лично је на праву борбу у којој су само једни били голоруки и везани, а други наоружани. Замолио сам домаћина куће да ми ослободи везане руке, али он побеже у кућу. Трчао сам њивама и зубима кидао телефонску жицу ослобађајући руке да загрлим слободу.

[Чачак, 1941–1944, стр. 120–122]

СЕЋАЊЕ ЈЕДНЕ ИЗГНАНИЦЕ

Када је „Чачански глас“, 1972. године припремао Спомен–монографију „Сведочанства“ о расељавању Словенаца у Србију током последњег рата, у Чачак је стигло необично писмо Еве Шаубах – Ловше из Марибора:

„У Гучу су нас сместили у школу. Ја сам отишла даље, у Канону. Отуда је мој муж, са браћом Пајовић и Милијом Перуничем, отишао у партизанае. После неуспеле борбе за Краљево, четници су ме отпремили натраг у Гучу. Ту сам са целом породицом, живела у малој дрвеној учерици, коју нам је уступио пријатељ, идеалист – комунист Богосав Броћић. Кућица је била крај пута, који води из Чачка за Гучу. Шта смо све видели на том друму! По њему су одушевљено одлазили наши партизани; с њима најпре мој млађи бат Симон, с митраљезом на раменима, с гитаром у руци, с песмом на уснама. Касније је отишао старији брат Болеслав. Тим друмом је дошла казнена експедиција. Тим друмом су затим Немци и четници водили заробљене борце, полубосе, премлаћене и крваве. У таквој колони видела сам последњи пут свог мужа. Сви смо га видели, и деца. То је било првих дана децембра 1941. После неколико дана пошла сам у Чачак да сазнам где је мој муж. Опет ме пут водио као када сам, у јулу, овамо долазила, преко планине Јелице. Ишла сам пешке, у високом степену трудноће са четвртим дететом. Пут је био залеђен. Јелица завејана снегом, смрзнута, тврда као камен... Срце ми је било разапето између наде и очаја...“

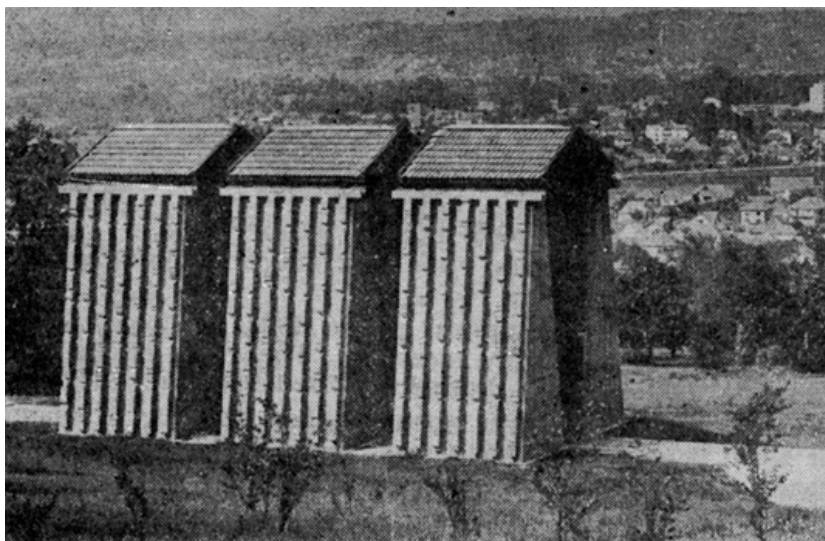
Сазнала је: њен муж Леон Шаухбах, водник у Драгачевском батаљону, стрељан је 10. децембра 1941. код Војнотехничког завода.

„Идућег дана – писала је Ева – враћала сам се преко планине деци. Мој трећи прелазак преко Јелице. Наде више није било. Како, како да им кажем? Вук који остане сам напуштен у планини, може да заурла дивље и ужасно. А ја сам била само једна жена са рањивим, рањеним срцем. Јелица је била мрка, безосећајна, немилосрдна...“

Прошло је тада много, много година. А мисли одлутају често теби, Јелицо планино, лебде над твојим разрованим обронцима и моле те: буди блага, нежна и милостива онима којима си гроб“.

У Чачанском партизанском одреду „Др Драгиша Мишовић“ било је 1941. године тридесетак Словенаца, које су Немци протерали у Србији са родних огњиша. Већина их је, попут Леона Шаубаха, живот заменила за слободу.

[Чачански крај у НОБ – њали борци и жртве, стр. 353]

Споменик у Спомен-парку борбе и победе

Споменик на стратишту у ВТЗ

ДОКУМЕНТА ЧАЧАНСКИХ „ЗБОРАША“

Међу необјављеним докуменџима у Давидовићевој и Тимоџијевићевој књизи и неколико је докуменџа чачанских „збораша“.

Један сведочи како су наџрађиване љрисџалице ове љрофа-шисџичке орџанизације. Они су као заробљеници Јуџословенске војске ослобођени ројсџва у Немачкој и љушџени својим кућа-ма. Била им је џо наџрада за наклоносџ и љриврженосџ љрема Хиџлеровом Рајху, коју наџраду није моџао имџти ниједан Ср-бин родољуб.

Преко једноџ друџоџ докуменџа смо обавешџени ко је био Љуби-ша Карић, за коџа су Давидовић и Тимоџијевић џврдили да је не-вин сџрељан од чачанских комунисџа 1941. џодине. Тражећи од уџравника џрада Беоџрада да џа као аџенџа доделе на службу у Чачак, чачански „збораша“ кажу „да је он овде неоџходно љоа-џребан ради ових биџанџи и џиџова које он све љознаје и љрире-ђује им изненађење“. Овај немачки аџенџ и слуџа био је један од најаџтивнијих у борби љроџив комунисџа у Чачку.

Ту је и сазнање да је лидер чачанских „збораша“ Драџуџин Булић љреузео од Главноџ џајниџџва ЗБОР-а у Беоџраду леџи-џимације чачанских сџуденаџа – комунисџа. Ако је Булић био љолиџички лидер, џџо се џврди, оџкуда се он бавио оваквим љо-лиџијским љословима?

Јасно је заџџо се ова докуменџа нису нашла у љубликаци-ји Давидовића и Тимоџијевића.

Ево џих докуменџа:

Омладинска организација ЗБОРА
Чачак

Чачак 13-V-1941. год.

Врховном Старешинству омладине Збора

Београд

Имена ратника који су заробљени и за које се треба заузе-ти да се по могућству џто пре пусе на слободу:

1. Раденко Лазовић, адвокат Збораш из Чачка, резервни капетан I кл. Техничка чета мобилисан у Крагујевцу јавио се из Криволака где је вероватно заробљен.

2. Инг. Жика Томашевић шеф секције за грађ. пруге у Чачку Збораш, рез. п. пуковник, мобилисан у министарство вој-

но, виђен у официрском логору у Сарајеву, изгледа да је упућено негде преко Славонског Брода.

3. Будимир Димитријевић, гвожђар из Чачка, рез. п. пуковник био мобилисан у паромлин у Сарајеву, виђен у официрском логору у Сарајеву, одличан националиста и исправан човек.

4. Драгослав Митровић професор из Чачка, поручник-интендант, мобилисан у Шабцу заробљен у Ивањици и спроведен негде, добар националиста.

5. Др Света Максимовић лекар из Чачка. Мобилисан у 58 пук као лекар заробљен у болници у Скопљу, националиста.

6. Радован Јокић, гвожђар из Чачка, рез. п. поручник пешадијски заробљен и јавио се из Скопља, националиста.

7. Новица Недељковић, трговац из Чачка, редов 68 пеш. пука јавио се из логора у Нишу, националиста.

8. Божидар Недељковић трговац из Чачка, санитет, наредник, мобилисан у пољску болницу у Крагујевцу, заробљен и јавио се из Ниша, националиста.

9. Јелесије Јовановић, рез. мајор из Чачка, командант дивизиона V арт. Брдског пука, заробљен код Криволака, одличан националиста.

10. Петар Плазинић воскар из Чачка, редов у 58 пеш. пуку заробљен код Куманова националиста.

11. Илија Кнежевић, чиновник жељ. секције у Чачку рез. инжињ. поручник налази се у логору заробљеничком у К. Митровици, националиста.

12. Др Мехмед Хоџић хирург Чачанске болнице, рез. мајор мобилисан у неку болницу у Н. Саду виђен у логору у Сарајеву, националиста.

13. Илија Марковић посластичар из Чачка, каплар арт. пука I армиске области вод за везу, мобилисан у Нови Сад – Каменица, националиста.

14. Велимир Пропадовић молер из Чачка, редов болничар 58 пука јавио се из логора у Нишу, националиста.

15. Матија Вујовић, шеф шумске управе из Чачка, рез. п. пуковник, мобилисан 72 мобилисан 9 допунски пук Неготин-Крајина, виђен у Пожаревцу на велики петак. Добар националиста.

16. Радиша Вујовић ветеринар из Чачка, рез. поручник мобилисан у 72 пук у Г. Милановцу налази се у логору у Солуну, добар националиста.

17. Љубиша Вујовић геометар из Чачка, рез. п. поручник, мобилисан у Ниш контра авионска артиљерија, налазио се у логору у Сарајеву, добар националиста.

18. Милутин Ђерамилац учитељ из Чачка, п. поручник пилот, мобилисан у Рајловцу заробљен у Сарајеву, добар националиста.

19. Милан Пантић син Пантића индусријалца из Чачка заробљен и одведен...

[ИАЧ, Архивалије ЈНП ЗБОР, К-1, рег. бр. 12]

*

ГЛАВНОМ ТАЈНИШТВУ Н.П. „ЗБОР“

Р Е В Е Р С

На 6 легитимација студената – комуниста поимено следећих:

1. Јовановић Александар из Ужица
2. Јевтовић Чедомир из Ужица
3. Јовашевић Владан из Чачка
4. Николић Драгомир из Чачка
5. Пишчевић Бранислав из Чачка
6. Обреновић Братислав из Чачка

...ам примио у Главном Тајништву

[БЕ]ОГРАД

1941

1042

Примио

Свеш[теник] Д[рагутин] Булић

[ИАЧ, Архивалије Југословенског народног покрета ЗБОР, К-1, рег. бр. 51; *Изворник*, Чачак, 18, стр. 123]

*

Драги ми друже и брате Мојићу,

Ево опет ти се јављам, благодарећи Господу Богу, да сам још жив.

Како си ти, наш вољени друг председник, твоји и остали другови? Са своје сране, молим се Богу за Ваше здравље и за добро нашег напаћеног народа.

Писах ти много пута, али од тебе ни трага ни гласа. Ја се сада налазим у ситуацији Лењинграда, и из тог положаја те молим, да примиш и саслушаш Госпођу Ровчанин, и омогућиш јој пријеме код Господина мајора Крауса или Г. мајора Хинуса.

Молим те, потражи телефоном управника града Београда, и од њега затражи, да неизоставно додели на службу у Чачак Љубишу Карића, агента–нашег друга, који је сада овде и који је овде неопходно потребан ради ових битанги и типова које он све познаје и приређује им изненађење. Истовремено те молим, да кажеш другу Мити Најдановићу, да друга Радуловића, учитеља, што пре постави за учитеља у Банату, да по могућству у Петровград. Ја чекам на ауто ради пребацивања (својих) тамо, па у име Бога и ја дођем, али ти ми ништа неодговараш а и аута нема, те сам ја ево још у ишчекивању.

Да ли је друг претседник љут на мене? Ти знаш шта је највише допринело да ја напустим Београд и вратим се у Чачак. Све твоје много поздрави, а тебе искрено поздравља и жели свако добро као и драгом другу Претседнику.

Чачак, 12– IX–941. г.

Твој друг и брат
Свеш[теник] Д[рагутин] Булић

[ИАЧ, Архивалије Југословенског народног покрета ЗБОР, К-1, рег. бр. 43; *Изворник* Чачак, 18, стр. 123]

*

Истакнути функционер љотићевог „Збора“ Булић Драгутин из Чачка, давао је предлоге о размештању железничара са Железничке станице у Чачку, у циљу превентивне делатности на гушењу НОП-а. У вези са овим послао је следећи извештај комесару Министарства саобраћаја Раниславу Аврамовићу:

„Извештај и предлог шта би требало учинити да се стане и уништи акција комунистичка која хвата корена међу особљем железничке санице у Чачку:

1. Посавити Г. Стевана Батинића (љотићевац), благајника Железничке станице у Чачку за ревизора возова – поднео молбу под бр. 2802 од 13. јула т.г. (ово је број железничке станице у Чачку).

2. Поставити за шефа станице у Чачку Г. Владу Миловановића (љотићевац), чиновник VIII групе, који је сада благајник робе у Ужицу, пре тога био је шеф Железничке станице у Месићу.

3. Момчила Глишића (љотићевац), саобраћајног чиновника у Чачку поставити за станичног благајника.

4. Рајковић Јована (љотићевац) станичног благајника у Чачку преместити за благајника робе у Ужицу.

5. Перу Спасића возовођу преместити негде у Банат.

6. Миломира Радојевића, чиновника у Чачку негде на које друго место.

7. Михаила Јовановића, чиновника у Чачку негде на које друго место.

8. Секулић Стојана, чиновника VII групе ставити у пензију.

9. Ракић Богољуба, чиновника преместити.

10. Радована Балетића, надзорника мостова секције Чачак преместити.

Предњи свој предлог учтиво достављамо и очекујемо вашу мериторну одлуку верујући да ће она бити донета у духу усменог вођеног разговора.

Београд, 21. јули 1941 године

Подносилац овог извештаја
и предлога
Свешт. Драгутин Булић
професор

[Архива СУП-а Чачак, фасцикла 604, стр. 10]

ЧЕМУ СЛУЖИ СЕЛЕКТИВНО ПУБЛИКОВАЊЕ ДОКУМЕНАТА?

Публикација, зборник архивске грађе, „Осветљавање истине“ приређивача Горана Давидовића и Милоша Тимотијевића, за коју они кажу да је сачињавају „приређена документа о политичкој и војној историји Чачка од почетка 1938. до краја 1941. године као једном научном путу да се досегне слика прошлости, која је у чачанском крају била испуњена великим насиљем чије последице осећамо и данас“ и даље да су „мржња и поделе подстицале идеолошке фразе које су понављане више од пола века“ – само је делимично управо то за што се приређивачи „залажу“. Они, још, кажу: „Пут до сазнања води преко научног бављења историјом и критичким приступом према историјским изворима којима сазнајемо прошлост“, што се, не може оспорити. Давидовић и Тимотијевић нарочито истичу: „Комунистичка власт се поистовећује са историјом и једино су их они (који? – питање је моје) могли тумачити. Емоције су имале превласт над рационалним мишљењима, идеологија је потискивала науку и стручну свест.“

Да би, вероватно, дали већу вредност својим размишљањима и својим чудним оценама, цитирали су професора Андреја Митровића, уваженог доктора историјских наука: „Наиме, истина остаје недостижна, само одређујући идеал. Њу истраживања непрестано освајају“. Давидовић и Тимотијевић подсећају: „Догођа се да пропаганда узима себи маску историчара, али и да историчар прихвата задатке пропагандисте, некад идеолошког бојовника, па и оног који, уз сталну вику, да је научник, ствара мржњу и подстиче сукобе међу људима и народима. Најревносније међу овима досежу улогу идеолога мржње и насиља. У примитивним околностима, затрованим атмосферама, посредно, они постају подстрекивачи смрти...“

Господо историчари, Давидовићу и Тимотијевићу, да ли сте имали макар мало у виду принципе које сте у предговору наше књиге, зборника докумената, нагласили? Да ли сте имали у виду и оно што сте написали у предговору ваше тротомне књиге „Затамњена истина“, пуном дисквалификација свих који су о рату од 1941. до 1945. године писали?

Радисав Недовић и Пантелија Васовић нису историчари, нити учесници у пројекту „Чачански крај у НОБ“. На том пројекту радило се од 1960, а завршено са 1982. годином. Урађено је

и неколико публикација, међу којима су: „Чачански крај у НОБ – хронологија догађаја“ и „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“. Прва садржи око 2.000 хронолошких јединица, друга – податке о 4.642 имена страдалника, са генералијама наравно. На овом пројекту, поред осталих, радили су: Лука Војводић и Драгиша Петровић, професори и директори Чачанске гимназије, доктори наука Миливоје Урошевић, Андрија Б. К. Стојковић, Младен Стефановић и Бранко Ковачевић, генерали Средоје Урошевић и Милојица Пантелић, историчари Милутин Јаквљевић, Витомир Василић, Радош Ж. Мацаревић и моја маленкост. Да друге истраживаче и ауторе не набрајам! Све до књиге о Чачанском НОП одреду аутора Милојице Пантелића, Радована М. Маринковића и Владимира Никшића.

У раду на том пројекту прибављена је обимна документација – из Краљевске банске управе Дринске бановине у Сарајеву, архива и музеја Југославије и Србије, Војноисторијског института и других установа, уз велики број изјава учесника и сведока догађаја. Коришћена су и документа одговарајуће државне комисије за утврђивање злочима у току Другог светског рата, али и протоколи умрлих, у које су свештеници уносили податке о умореним. Самим тим, искључена је могућност да се неки човек, као жртва, свеједно од кога је уморен, изостави.

Сва та грађа чува се у Међуопштинском историјском архиву и Народном музеју у Чачку, у Скупштини општине Чачак, месним канцеларијама и парохијским књигама и сваком је доступна. За то знају Давидовић и Тимотијевић. Први је запослен у Међуопштинском историјском архиву, а други у Народном музеју. Та грађа доступна је не само истраживачима, већ и другим људима. Не чува се ни у каквим „тајним сефовима“ и нема ама баш никакве потребе да се скрива од било кога, уз опаску, на коју указују историчари – да је нужан критички приступ документима, који су, често, у рату и пропагандистичког карактера, не само код нас.

Сложићемо се са констатацијом Давидовића и Тимотијевића „да пут до сазнања води преко научног бављења историјом и критичког приступа према историјским изворима на основу којих откривамо прошлост“. Али, Давидовић и Тимотијевић нису се тога држали. Чак су поверовали и „сведочењима“ људи који су чудотворно у нашем граду сахранили преко 1.000 жртава „комунистичких злочина“, а ти „сведоци“ нису у времену о коме говоре ни живели у Чачку!

У зборнику докумената „Остављање истине“ Давидовић и Тимотијевић настојали су, по сваку цену, да докажу постојање два антифасистичка покрета у нас у току Другог светског рата, да су оба покрета заслужна у борби за ослобођење наше земље, да су оба покрета поднела велике жртве. При том Давидовић и Тимотијевић „мајсторски“ бирају документа за публикување изостављајући она која њиховој тези – да је Југословенска војска у отаџбини (четници Драгољуба Драже Михаиловића) била антифасистички покрет, без обзира што су њени припадници починили злочине према свом народу који грозоморни. Истина, Давидовић и Тимотијевић публикују и понеки документ о тим злочинима, али истичу да су их починили „легализовани четници“, не Михаиловићеви четници, прећуткујући да је за легализацију код Недићеве владе Михаиловић дао благослов!

Добро је, и нужно, да се публикују документа из Другог светског рата. Али – сва документа!

Међутим, Давидовић и Тимотијевић то чине селективно. Занемарују она која недвосмислено сведоче о издаји сопственог народа од стране четника Драже Михаиловића и квислинга. Занемарују остала документа настојећи, тако, да не кажу да су се комунисти и партизани борили против окупатора, чак да су, кажу, са њим и сарађивали!? Прећуткује се, дакле, истина.

Смеју ли – пита се сваки добронамеран човек – тиме да се служе учени људи, историчари?

Ова Недовићева и Васовићева књига, ево, ништа не скрива. Доноси управо она документа која Давидовић и Тимотијевић не објављују; као да их скривају!

Недовићу и Васовићу основни циљ припређивању ове књиге била је – истина, и само истина. А, истину сведоче извозна документа, која објављују, уз другу грађу. У то су уложили огромне напоре, свесни да догађаје из Другог светског рата треба аутентично расветлити. Отуда је њихова књига драгоцене и за историчаре, и за друге истраживаче, за се људе.

Драгољуб С. СУБОТИЋ

.

САДРЖАЈ

Уводне напомене	5
Окупација терор и злочини окупатора	15
Власт у служби окупатора	29
Документа о настанку и активности четничких одреда у устаничкој 1941. години	51
Активност КПЈ у припреми устанка, устанички прогласи и саопштења у устаничкој 1941. години	63
Прогласи и „Обавештења“ Друштва српских писаца и уметника антифашиста	107
Документа партизанске команде места у Чачку 1941. године . . .	119
Амбулантни дневник Бановске болнице у Гучи за 1941. годину. .	157
Немачка војна команда о активностима партизанских одреда . .	179
Партизанске акције према извештајима државних институција .	189
Сарадња четника са окупатором и њиховим сарадницима	197
Злочини над припадницима НОП-а	221
Документа чачанских „збораша“	294

РАДИСАВ С. НЕДОВИЋ – ПАНТЕЛИЈА М. ВАСОВИЋ
СЕЛЕКТИВНА ИСТИНА

Коректор:
Радован М. Маринковић

Компјутерска обрада:
МИЛОМИР ПОПОВИЋ ПРАЊО

Тираж: 1.000 примерака

Штампа:
„ЈЕЛ-МИЛ“ штампарија „БАЈИЋ“

Чачак 2007.

**ФИНАНСИЈСКИ СУ ПОМОГЛИ
ОБЈАВЉИВАЊЕ ОВЕ КЊИГЕ**

Месно удружење СУБНОР-а Палилула, Чачак
Миодраг Јаковљевић, Чачак
Владислав – Вапа Поповић, Чачак
Милан – Мики Вучетић, Чачак
Десимир Савић, Чачак
Петар – Беска Јоловић, Чачак
Месно удружење СУБНОР-а „Кошутњак“, Чачак
Драгољуб – Драган Суботић, Чачак
Даница Ћировић, Чачак
Милош Урошевић, Чачак
Славољуб Миловановић, Жежевица
Радисав Урошевић, Чачак
Драган Алексић, Чачак
Алекса – Леко Рајовић, Чачак
Милован Босић, Београд
Слободан Нешковић, Чачак
Божидар Бошковић, Чачак
Милош Милосављевић, Београд
Милорад – Миго Јевтовић, Чачак
Жарко Крупеж, Београд
Вељко Рађеновић, Чачак
Иван Петронијевић, Чачак
Владе Ружић, Чачак
Милан – Скањо Миленковић, Чачак
Нада Јелушић, Чачак
Живорад – Живко Јањић, Атеница
Бранко Ковачевић, Чачак
Адам Грујовић, Чачак
Вукашин Јаковљевић, Кулиновци
Грубан Василијевић, Чачак
Превислав Вулићевић, Чачак
Вана Маринковић, Чачак
Милан Цвитковић, Чачак
Нешо Вранић, Чачак
Радосх Недић, Чачак
Цветко Цветић, Чачак
Милутин Ивковић, Чачак
Љубиша Василић, Чачак
Матија Тојбашић, Чачак
Братислав Мишовић, Кулиновци
Младен Стојић, Кулиновци

Владета Миловановић, Гуча
Милан Пешић, Чачак
Радиша Петровић, Чачак
Јован Милетић, Чачак
Марија Савић, Чачак
Радош Домановић, Чачак
Богдан Класановић, Чачак
Раденко Вучићевић, Кулиновци
Милосав Боровњак, Брезна
Светозар Бркић, Чачак
Божидар – Божо Несторовић, Чачак
Милија Урошевић, Чачак
Милоје Вучковић, Чачак
Славољуб и Љубица Јанда, Чачак
Милица Петронијевић, Чачак
Слободан Миловановић, Чачак
Радован Папоњак, Чачак
Радован Петронијевић, Чачак
Љубомир – Шаја Радивојевић, Чачак
Добривоје – Блажо Благојевић, Чачак
Милан Јањић, Чачак
Љубиша Вуковић, Чачак
Микан Чакајац, Чачак
Станко Ћосовић, Чачак
Величко Радовић, Чачак
Милисав Недовић, Ртари
Вера Тодоровић, Горњи Милановац
Милош Нешовић, Чачак
Славко Поповић, Београд
Миодраг Зечевић, Београд
Јован Радовановић, Београд
Јелица Миловановић, Београд
Андрија Мериник, Београд
Родољуб Станић, Београд
Раденко Броћић, Београд
Милорад Достанић, Београд
Милован Ђукановић, Београд
Милорад Станојевић, Чачак
Ђорђе – Ђоко Милосављевић, Чачак
Милоје Бојовић, Кулиновци
Александар – Ацо Бугарчић, Кулиновци
Мирослав Милић, Чачак
Радош Драмићанин, Чачак
Владо Дошен, Чачак

Милан Делић, Чачак
Дејан Томовић, Чачак
Драгослав Огњеновић, Београд
Зорица Туцаковић, Београд
Драгана Туцаковић, Београд
Нада Јовашевић, Београд
Радич Нешковић, Чачак
Властимир Милекић, Топола
Драгослав Угарчина, Чачак
Рајко Баралић, Чачак
Милош Чикириз, Слатина
Драгољуб Вучићевић, Чачак
Вељко Неговановић, Чачак
Славко Мајсторовић, Чачак
Александар – Ацо Јовановић, Чачак
Војин Нешковић, Чачак
Живко Кићановић, Чачак
Богдан Циврић, Чачак
Живорад Видојевић, Чачак
Синиша Азањац, Чачак
Момчило Зарубица, Чачак
Томислав – Томо Јовановић, Чачак
Станмир Николић, Чачак
Здравко Јовашевић, Чачак
Милољуб Бисенић, Чачак
Мира Михаиловић, Чачак
Миломир Милуновић, Чачак
Ђорђе Кустудић, Чачак
Драгиша Киковић, Чачак
Милош Лазаревић, Чачак
Марија Тодосијевић, Чачак
Петар Блануша, Чачак
Синиша Косановић, Чачак
Милан Томаш, Чачак
Радисав Обреновић, Чачак
Александар Лазаревић, Чачак
Будимир Петровић, Чачак
Иван Ниновић, Чачак
Драгомир Јањић, Атеница
Ацо Стаменковић, Чачак
Владан Петровић, Чачак
Ковина Таловић, Чачак
Слободан Мојсиловић, Чачак
Момчило Мићановић, Чачак

Братислав Обреновић, Чачак
Миленко Тутуновић, Чачак
Иван Радовановић, Чачак
Милан Павловић, Чачак
Радојле Марковић, Чачак
Здравко Јанковић, Чачак
Нада Марковић, Чачак
Милица Ђорђевић, Чачак
Драгиша Стевановић, Чачак
Владан Ницовић, Чачак
Миодраг Васовић, Миоковци
Владан Стефановић, Чачак
Милорад Анђелић, Остра
Жарко Глишовић, Парменац
Неџиб Мучевић, Чачак
Јовић Ђукић, Парменац
Божо Полуга, Чачак
Рајко Грашевић, Чачак
Радослав Достанић, Парменац
Александар Грбовић, Чачак
Гвозден Мишовић, Чачак
Радомир Остојић, Чачак
Андрија Петровић, Коњевићи
Борко Чупић, Коњевићи
Милисав Вучићевић, Коњевићи
Милош Раденковић, Коњевићи
Радош Радовановић, Коњевићи
Томислав Вујадиновић, Коњевићи
Миливоје Томашевић, Коњевићи
Александар – Ацо Тодосијевић, Чачак